

Andando por Bergantiños

Parroquias de Artes, Sofán e Berdillo

12

Colaboran

Concello de Carballo

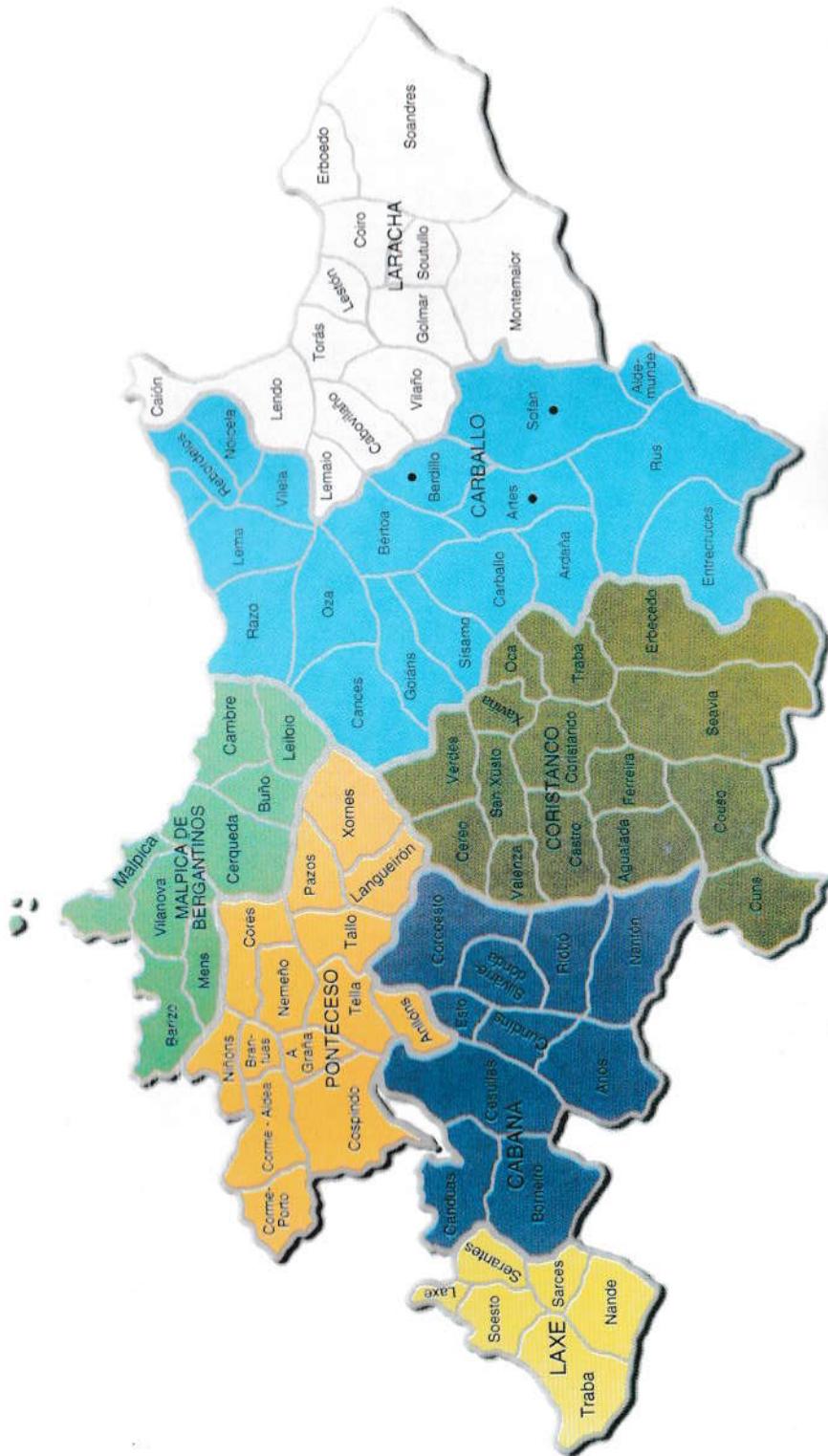

30 anos de Librería Brañas

Fernando Cabeza Quiles
Evaristo Domínguez Rist
Xan X. Fernández Carrera
Antón García Losada
Luis A. Giadas Álvarez

Coordinador: Xan X. Fernández Carrera
Marzo de 2011

Andando por Bergantiños

AS PARROQUIAS DE ARTES, SOFÁN E BERDILLO

AUTORES:

Fernando Cabeza Quiles
Evaristo Domínguez Rial
Xan X. Fernández Carrera
Antón García Losada
Luís A. Giadás Álvarez

Coordinador: Xan X. Fernández Carrera

Marzo de 2011

MARCO XEOGRÁFICO

SITUACIÓN

As tres parroquias, Artes, Berdillo e Sofán ocupan a parte centro-oriental do concello de Carballo. Conforman unha especie de rombo no que os vértices estarían, polo norte, *na Cheda*, na confluencia coas parroquias de Bértoa (Carballo) e Vilaño (Laracha); polo leste, estaría nas proximidades de *Troián do Medio* e na paraxe de *As Ribeiras de Troián*, na confluencia das parroquias de Sofán coas de Vilaño, Golmar e Montemaior (Laracha); o terceiro vértice, polo sur, estaría no montes de *Santa Marta* e no *Petón do Outeiro* (477 m), onde conflúen as parroquias carballesas de Sofán, Aldemunde e Rus; o último dos catro vértices estaría no *Monte de Santa Lucía*, punto no que se xuntarían as parroquias de Artes, Carballo e Ardaña.

Pola súa forma, a parroquia de **Berdillo** recorda lixeiramente a un triángulo que tería os seus vértices *na Cheda*, no extremo norte; no *monte das Sirias*, no SE e nas proximidades da *Ganduma*, o seu extremo SO. Estaría limitada polas parroquias de Bértoa e Carballo, polos seus extremos N e O. Polo S Artes e Sofán serían as súas colindantes e, polo leste, está o límite co concello de A Laracha e coas parroquias de Lemaio más cara o NE, e Vilaño, ao S da anterior.

Os seus lindes virían dados, en boa parte, polos cursos fluviais dado que a separación coa parroquia de Bértoa está determinada, na maior parte polo curso do río Anllóns, desde un pouco máis ao leste da aldea de Porto da Rama (Bértoa) ata os lindes co concello de A Laracha. Entre Berdillo e Sofán a divisoria vén marcada, en case todo o seu percorrido entre as dúas parroquias, polo curso do *Bardoso* desde o punto de confluencia das tres parroquias obxecto deste estudo, preto da paraxe de A Costa Vella ata os lindes co concello de A Laracha.

Parroquia de Berdillo

A parroquia de Artes tería una forma que se podería definir coma un romboide e alongada de NO a SE, con vértices imaxinarios no *Cotón de Santa Lucía* (NO) indo, logo, ata preto da *Ganduma*; na *Costa Vella* (NE); o *Monte do Castro*, SO (do castro da Peniqueira, un magnífico recinto castrexo que conserva bastante ben a súa estrutura defensiva e desde o que se poden ver magníficas vistas das tres parroquias que nel conflúen: Artes, Rus e Ardaña). A *Arganosa*, xa na parroquia de Rus, sería o núcleo que queda máis preto do seu extremo SE.

Se ben a parroquia de Berdillo tiña uns límites parroquiais bastante ben definidos polos cursos de auga, no caso de *Artes*, sobre todo polo O, os lindes son moito más arbitrarios e están más ben relacionados cos das propiedades da casa do pazo de Vilar de Francos ou do das Pallas, que con condicionantes xeográficos, ainda que desde a *Pontenova* o límite coa parroquia de Sofán segue case todo el o curso do *río Calvelo*.

A maior das tres parroquias é a de **Sofán** xa que é una das maiores de todo o concello, xunto con Rus; ocupa unha extensión superior á das outras dúas xuntas (23,7, 9,3 e 9,3 km² para Sofán, Artes e Berdillo, respectivamente). Mirando para a súa forma podería parecermos que estamos contemplando o mapa de África, no que o extremo NO, o que en África sería Marracos, aquí sería a unión coas de *Artes e Berdillo*; polo NE (Exipto, en África) aquí viría dado pola xuntanza coas de *Berdillo e Vilaño*. Parece que esteamos contemplando o corno de África cando observamos a punta que se introduce na Laracha nas proximidades das 3 aldeas de *Troián* e, sobre todo, nas paraxe das *Ribeiras de Troián*.

A punta meridional estaría localizada nos *Montes de Santa Marta* e no *Petón do Outeiro* (477 m), paraxe na que se xuntan Sofán e Rus con Aldemunde.

A TOPONIMIA oficial dos nomes das tres parroquias segundo o Decreto 189/2003 de 6 de febrero (DOG 25703/2003) é a seguinte:

BERDILLO

Alto, O; Anón de Berdillo, O; Areal, O; Aseñado, O; Campo, O; Casas Novas, As; Chacin, Costa, A; Esmorís, O; Ganduma, A; Garrida, A; Igrelxa, A; Longras, Lugar de Abaixo, O; Moucho, O; Paraíso, O; Piñeiro, O; Ponte Carral, A; Pozas, As; Prego, O; Pumara, A; Redonda, A; Regueira de Abaixo, A; Regueira de Arriba, A; Samiro, Seixas, As e Vilarnovo.

ARTES

Aldea, A; Almacén, O; Altiboa, A; Alto, O; Armeade, Baltar, Barral, O; Cabalos, Calzada, A; Campo, O; Chioas, Cuartos, Os; Feira de Berdillo, A; Forno, O; Fraga, A; Igrelxa, A; Pallas, As; Pedrosa, A; Picoto, Pinos, Os; Pontenova, A; Quintela, Telleira, A; Vilanova, Vilar de Francos, Vilar, O; Vilarvello e Xamozo, O.

SOFÁN

Albeiro, Ballota, Bolón, Bouzas, As; Braille, Calvelo de Abaixo, Calvelo de Arriba, Campo de Arriba, Campos de Bolón, Canelas, As; Carracha, A; Carris, Os; Casanova, A; Charrúa, A; Corredoira, A; Cotomil, O; Cotote, O; Covas de Abaixo, Covas de Arriba, Cruz, A; Ermida, A; Evas, Forno, O; Freiría, A; Freixal, O; Gándara, A; Guitoi de Abaixo, Guitoi de Arriba, Guntián, Lagarteira, A; Loureiro, Maroas, As; Monelos, Monte do Rei, Monte, O; Outeiro, O; Paradela, Pedreira, A; Periscal de Abaixo, Periscal de Arriba, Pilro, O; Piña, A; Praza, A; Plearada, Rachola, A; Ramiscosa, A; Reboredo, O; Reixa, A; Ribeirinha, A; Río, O; Seixal, O; Sete, Sinande, Sofandónigo, Tapia, A; Taramollo, O; Troián de Abaixo; Troián de Arriba; Troián do Medio, Vilar, O; Vioño e Zarrallo, O

RELEVO

O relevo presenta un forte desnivel desde a parte sur da parroquia de Sofán e Artes ata os vales dos ríos Bardoso e do seu afluente o Calvelo, procedente dos montes homónimos, e o Anllóns, coa divisoria de augas entre estes dous cauces principais..

A parroquia de **Berdillo** presenta tres bandas orientadas de SE a NO, dúas delas coinciden con abas que chegan ata o curso dos ríos Anllóns e Bardoso e a terceira sería o interfluvio que separa as cuncas destes dous ríos: Anllóns e Bardoso, ao que iría dar o regato do Loureiro.

Presenta formas más ben redondeadas, onde as pendentes son moi suaves. A máxima caída cara o N dáse entre os Petóns de preto do Paraíso e o Anllóns, na que se pasa de 218 a 120 nun km, que dá caídas de case un 10 %. O máximo desnivel cara ao sur dariase entre o lugar do Alto preto da Redonda e a canle do Loureiro en que, en moi pouco máis dun km, se descenden uns 80 m . (aproximadamente, un 8%). No resto dos casos os descensos son moito más suaves.

Os puntos más baixos coinciden cos cursos de ámbolos ríos, os 110 metros na canle do Anllóns e os 130 no do Bardoso. Desde a canle do Anllóns vaise subindo bastante suavemente ata chegar aos 197 m en “Os Petóns”; non moi lonxe, ao NE, das últimas casas do Añón de Berdillo. Os 218 m na paraxe tamén chamada “Os Petóns” pero preto do Paraiso e do Moucho, os 209 do Monte Vixía, nas proximidades da igrexa parroquial ou aos 234 m na zona de O Espiño, son outras alturas destacables dentro da parroquia.

Desde A Ganduma vaise subindo moi lentamente ata chegar ao Añón con pendentes que en raras ocasións superan o 1% (uns 30 m en 3 km). Tendo en conta todo o anterior a altitude media da parroquia estaría polos 150 metros.

A parroquia de **Artes** é, na súa maior parte, más cha que a de Berdillo, agás no seu extremo meridional onde ascende bastante ata acadar o punto culminante no Monte do Castro (o da Peniqueira, magnífico exemplo de asentamento castrexo) con 358 m. É, tamén, bastante más achanzada que a de Sofán.

A forma do relevo da parroquia vén determinado fundamentalmente polos cursos de auga que drenan a parroquia.

Comezando no seu extremo NO desde o *Monte de Santa Lucía* descendemos suavemente cara a canle do río Rosende para entrarmos nunha zona de formas más ben aplana das. Curiosamente nas beiras do río Rosende é onde menos asentamentos hai de toda a parroquia a pesar da súa planitude, debido a que son zonas húmidas e con escasa drenaxe. A maioria dos asentamentos danse entre os 150 e os 200 metros, ainda que a Altiboa está sobre os 250 m.

Mentres, a parte central da parroquia está sucada polo río Rosende con formas bastante chás, segundo imos avanzando cara a parte meridional imonos atopar con abas más em-

Panorámica da parroquia de Artes

pinadas que se corresponden cos montes que separan as cuncas do Rosende, o Bardoso e, ao outro lado dos montes, o Taboada, e no que se situarían as terras altas de Artes pero, sobre todo, partes das parroquias veciñas de Sofán, Rus e Aldemunde, continuación do macizo do Castelo que se prolonga por terras de Tordoia e, mesmo polos concellos de Santa Comba ou Coristanco.

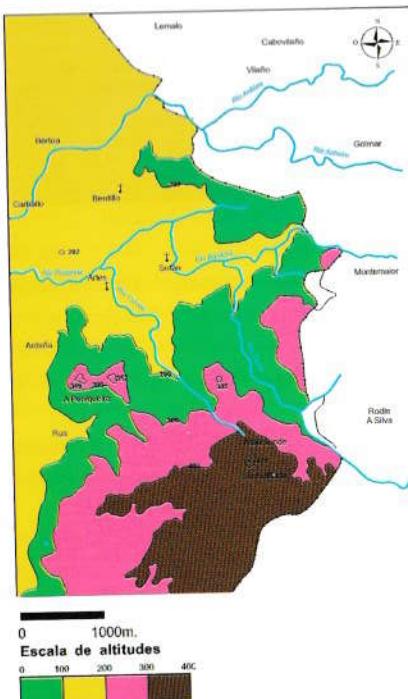
Como é de supoñer, o nivel inferior (120 m) dáse na canle do Rosende (formado pola confluencia dos ríos Bardoso e Calvelo) e avanzando cara ao leste mantense unha planicie case xeral, pero se avanzamos cara ao sur os desniveis van sendo cada vez maiores.

O punto culminante de parroquia situaríase no Monte do Castro (Castro da Peniqueira, 358 m) e cara ao leste hai un profundo val atravesado polo río Calvelo que dá orixe a pronunciadas abas, xa que en pouco máis dun quilómetro, báixase ata os 170 metros, con desniveis que se achegan ao 20%.

Moito más variado é o relevo da parroquia de **Sofán**, xa que participa de formas aplana das e afundidas con outras chás pero de altura intermedia e con outras de bastante más altura que se situaría no seu extremo meridional.

Val de Sofán desde Vioño

Partindo da súa banda setentrional, situariamónos na canle do Bardoso que levaría unha dirección NE a SO para curvarse claramente cara o SE, logo novamente cara o leste. O curso do río influiu profundamente no relevo toda vez que vai bastante encaixado e dá lugar a fortes desniveis.

Mesmo a nivel popular se distinguen as dúas partes: A toda a zona norte os propios veciños coñécenla como A Baixa e aos montes da parte sur chámanlle A Alta (zona dos Calvelos e A Pedreira).

Ao mesmo tempo, de O a E a altitude vai aumentando paulatinamente e así, no extremo oriental as altitudes non andan moi lonxe dos 400 m mentres que cara o O pártese dos 150 metros.

Na parroquia de Sofán danse as maiores altitudes das tres parroquias con cotas como as do Monte Calvelo (389 m), As Salgueiras (425 m) ou o Petón do Outeiro (lindando coas parroquias de Rus e Aldemunde), coa máxima altitude (477 m).

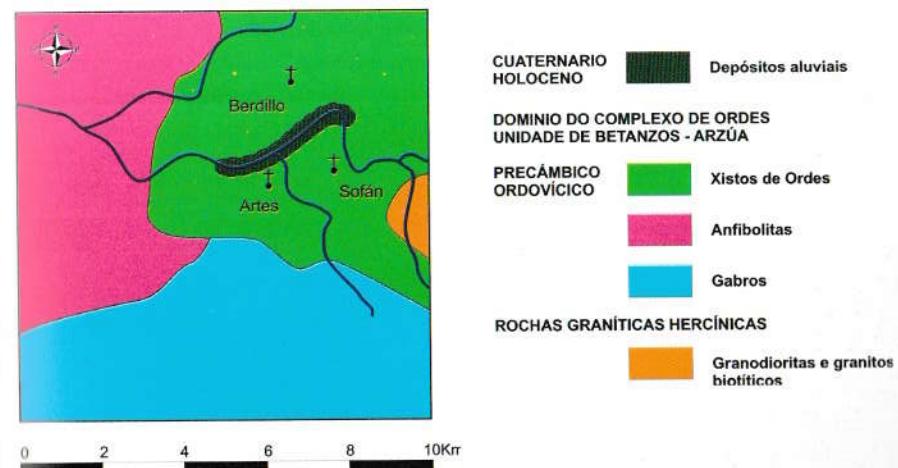
A morfoloxía do relevo ten moito que ver coa súa constitución litolóxica e a súa evolución xeolóxica que, básicamente, vén sendo a que segue:

XEOLOXÍA

Os terreos das parroquias de Artes, Berdillo e Sofán forman parte da denominada Unidade de Betanzos-Arzúa, que, á súa vez, forma parte do Dominio do Complexo de Ordes, un manto de corramento de materiais alóctonos que se superpuxo ou cabalgou sobre os materiais autóctonos do Dominio Xistoso de Galicia Central e Occidental, durante os primeiros estadios da Oroxenia Hercinica, a finais do Paleozoico, hai 320-280 millóns de anos.

O conxunto de rochas do Complexo de Ordes que aflora nas parroquias de Artes, Berdillo e Sofán está constituído, fundamentalmente, por unha serie de xistas micáceos e cuarzofoledspáticos e gneises plaxioclásicos. A potencia desta serie é de, polo menos 2000 m. e de idade Precámbrico-Ordovícica. A mineraloxía principal dos xistas de Ordes consta de cuarzo, plaxioclasa, biotita e moscovita e a súa xénese corresponderíase cun metamorfismo rexional de presión intermedia.

A parte meridional das parroquias de Sofán e Artes sería a prolongación do macizo do Monte Castelo que, formando parte, tamén, da parte inferior do complexo de Ordes estaría integrado por unha potente secuencia metasedimentaria formada por ortogneises e gabros formados no Cámbrico superior ou Ordovicico inferior seguida por unha secuencia de metamorfismo.

HIDROGRAFÍA

Por pertencer a unha zona de clima atlántico occánico húmido e temperado, no que as precipitacións son bastante abundantes, superiores aos 1.300 mm, a rede fluvial está moi ben desenvolta e, se ben os cursos fluviais non son moi grandes pola proximidade ao seu nacemento, o certo é que o seu caudal relativo é bastante elevado.

No extremo superior da parroquia de Berdillo temos o **Anllóns** que nace nun dos seus brazos orixinarios no monte Xalo e o outro no Monte Pedrouzo, (nos dous casos en Cerceda e a máis de 400 m) e, despois de encurvarse e coller unha dirección fundamentalmente cara o O, introduzese no concello de A Laracha e entra no de Carballo, entre as parroquias de Bértoa e Berdillo.

Na parroquia de Berdillo non hai outros cursos de auga dignos de mención pero, novamente, no seu límite meridional con Sofán será outro río, o Bardoso, o que marca a separación entre ambas.

Será o **Bardoso** o principal curso fluvial que discorra polo interior da zona estudiada. Nace preto da aldea de Casaslongas (Montemaior, A Laracha) e despois de pasar a rentes das de Adrán, Raño e Lorteiro, na mesma parroquia, contacta coa de Sofán non moi lonxe do núcleo de Troián, na paraxe das Ribeiras de Troián, discorrendo bastante encaixado e servindo de línde co concello de A Laracha durante algo máis dun quilómetro ata o núcleo de Guitoi, onde abandona a dirección predominante de SE a NO por outra de NE a SO.

Entre as aldeas de Troián de Baixo e Monelos recibe o Bardoso, pola súa esquerda, os aportes do pequeno río **Seixiñas** que, antes de desembocar no principal, discorre aproximadamente un quilómetro dentro da parroquia de Sofán, logo de ter servido de línde con Montemaior (A Laracha), durante outro quilómetro. Foise conformando pola confluencia de varios pequenos regatos todos eles nacidos en Montemaior: río de Viso, rego da Casanova, rego da Muíña e o rego da Rubia.

Río Carral

Augas abaixo, pero pola marxe dereita e a moi pouca distancia do anterior recibe o exiguo caudal do rego da **Graxa**.

Bastante más importante é o aporte do río de **Carral** que nace non moi lonxe do núcleo de A Silva e despois de levar, na súa orixe unha dirección N-S encúrvase e colle unha orientación SE-NO servindo de línde nun tramo de menos dun quilómetro entre Tordoia e Cerceda, faino a continuación durante uns dous entre Aldemunde (Carballo) e Cerceda, profundamente encaixado e dando orixe á fermosa paisaxe natural da Ribeira da Pena. Unha vez sobrepassada a aldea de O Río (Aldemunde), o Carral discorre polo fondo dun profundo val, ainda que con abas bastante menos empinadas que no tramo anterior.

Moi próximo ao lugar de Sete (Sofán), onde recibe o reguño de **Candáns**, o Bardoso toma unha decidida dirección S-N durante un quilómetro e medio ata ás proximidades da Regueira de Abaixo (Berdillo), punto no que o rego de **Loureiro** lle aporta as súas escasas augas e onde volve a torcer para dirixirse cara ao SO.

Non moi lonxe de A Igrexa (Artes) recibe os aportes do río de **Calvelo**, que nace nos Montes de Santa Marta/ Petóns do Outeiro, a máis de 400 metros de altitude, correspondentes ás altas terras meridionais, e leva un curso case todo el de S a N agás no último medio quilómetro que toma unha dirección E-O. No seu curso alto vai bastante encaixado e con desniveis considerables xa que en pouco máis de 2 km baixa desde os 400 ata os 150 metros. No seu último tramo, a partir de Vilar de Francos a súa canle faise moito máis repousado e así, nos últimos 2-3 quilómetros apenas descende 20 metros.

Despois da confluencia do **Bardoso** co **Calvelo**, todo o conxunto cambia de nome e pasará a chamarse río **Rosende**, que irá á morrer ao pai **Anllóns** non moi lonxe do lugar de Montecelo (Oca, Coristanco), despois de recibir outros aportes de fóra das parroquias, entre o que destaca o **Taboada ou Grande**.

Río Rosende na ponte das Táboas

Os nomes actuais dos ríos non coinciden totalmente cos que tiveron en épocas pasadas. Deste xeito na información que o Diccionario Madoz (sobre 1850) nos dá da parroquia de "Verdillo", entre outras cousas dinos que: "...El TERM. confina por el N con Sta. María de Lemaio, NE y E, Santiago de Vilaño, SE y S. San Salvador de Sofán interpuesto el río Lubián..."

Pola súa parte, na "Geografía General del Reino de Galicia" dirigida por F. Carreras y Candi (a finais dos anos 20 do século pasado) cando fala da parroquia de Artes dinos: "... se halla en el centro de su ayuntamiento, a la margen izquierda del brazo del Allones conocido como Carral y Rosende, que pasan al N. riega la feligresía el río Artes o Vilardefrancos que se une al Sofán o Carral...". Cando nos describe a parroquia de Sofán asegúranos que: "...El terreno, monte y llano, con el hermoso valle del nombre de la feligresía, está regado por el río Troyán que nace en Montemayor (Laracha) y que recibe el Taramborro, procedente de Rodís (Cerdeira, Órdenes), en Porto Guitián y unidos forman el Sofán, que también se llama Carral desde el puente de este nombre al de Taboas, en Artes y aquí ya se conoce por el de Rosende...", e para Verdillo conclúe que "... es terreno de buena calidad la parte destinada a cultivos y la bañan los dos brazos del Anllóns: el Lubián, al S., entre ella y Sofán y el río Grande, al N..."

CLIMA E VEXETACIÓN

CLIMA

Tendo en conta que a media de precipitacións ao longo do ano, na próxima estación meteorolóxica de Fonteboa (San Paio, Coristanco) é de 1391,9 litros por m², que sería superior á recollida na Bugalleira (Ponteceso, 1.170 mm), Carballo (1.130 mm.); similar á de Andregalla (Lamas, Zas, 1.397 mm); bastante inferior á auga recollida nas estacións de Corme (1.784 mm.), Ogas (Vimianzo, 1.794 mm.), Bembibre (Val do Dubra, 1.692 mm.), Montaos (Ordes, 1.556 mm.) e moi inferior ós 2.063 litros das Travesas (Santa Sabiña, Santa Comba) ou ós 2.494 de Negreira. (CHANTADA, 1990, 71). Podemos pensar que as precipitacións medias da zona roldarian, ou incluso superarian, os 1.300 mm. Cabería facer matizacions posto que ainda que a diferenza de altitudes non é moi grande: uns 250 m, si é posible que nas terras más altas da parte meridional das parroquias sexa un pouquiño superior á parte setentrional porque os montes poden actuar un pouco de pantalla pluviométrica.

Hai un período de máximas precipitacións entre novembro e marzo e un mínimo de xuño a agosto. Por comparación con outras localidades, o número de días con precipitacións debe roldar os 120 ao ano; véxase, senón, o que se dá noutras localidades non moi afastadas, ainda que se vai reducindo cara ao interior, calquera das tres parroquias tampouco se pode

dicir que queden moi lonxe da influencia dos ventos mariños: os datos obtidos en estacións da zona son os seguintes 160 días de chuvia na Bugalleira (Ponteceso) e O Burgo, Paleo (Carral, 155), Vimianzo (153), Fisterra (152), Montaos (Ordes, 147), Muros (121), Carballo (113) e Zas (104).

O número de meses que se rexistran máis de 100 litros por m² en estacións veciñas varía entre os 9 (de setembro a maio) que se dan en Corme e As Travesas (Santa Sabiña, Santa Comba); os 8 (de outubro a maio) en Vimianzo, Bembibre (Val do Dubra) e Montaos; 7 (de setembro-outubro a marzo-abril) en Muros e Negreira; 6 en Zas e no Burgo; 5 en Carballo, Bugalleira e Paleo; mentres que en Fisterra e Arteixo só sobrepassan esa cifra dos 100 litros por m² durante 3 meses cada ano.

Os datos de temperaturas non deberían variar moito dos que nos ofrece a estación de Fonteboa (San Paio, Coristanco) a temperatura media das máximas acadaría os 18,7°C, mentres que a media das mínimas queda nos 8,6°C, sendo a temperatura media ó longo de todo o ano de 13,6°C.

A oscilación térmica das medias máximas iría desde os 13,5°C de xaneiro aos 24,8°C de agosto o que dá a cantidad de 11,3°C. Pola contra, a diferenza entre a media das mínimas varía entre os 4,5°C de febreiro e os 13,7°C de agosto, o que dá unha oscilación de 9,2 °C. A oscilación que se dá entre a media das máximas e a media das mínimas é de 10,1°C, pero a diferenza en graos entre a menor da media das mínimas e a maior da media das máximas acadá os 20,3°C. A oscilación térmica entre o mes máis frío (xaneiro: 9,1°C) e o mes máis quente (agosto: 19,3°C), é de 10,2 °C.

A temperatura media (13,6 °C) é relativamente similar á que se dá nas estacións coas que anteriormente se ten feito a comparación e así estas irían desde os 12,3° C en Negreira, ós 12,8° C de Carballo, ós 13° C do monte da Costa Grande (Muros), ós 13,4° C de O Burgo, 13,5° C de Corme, 14,3°C de Fisterra, ou ós 14,6° C de Paleo (Carral).

Do anterior pode deducirse que hai unha lixeira estaxe nos meses centrais do verán que vén axudada pola composición litoloxica que favorece a permeabilidade e, en boa parte debido á escorrentía, é posible que en determinados puntos e en situacións puntuais se dea un déficit de auga pero, en todo caso, nunca adoita ser moi acentuado.

VEXETACIÓN:

Na parroquia de **Berdillo** dáse unha alternancia de tres bandas lonxitudinais que coinciden, case plenamente coas formas do relevo. Na primeira delas, una banda con especies ripícolas (ameneiros, salgueiros, etc.) na beira do Anllóns e, cando nos afastamos uns metros alternanse bosques de coníferas ben de aparición espontánea ou ben de repoboación, mesturadas con outras repoboacións de eucaliptais.

Na proximidade da estrada que une os principais núcleos, entre a Feira de Berdillo e as últimas casas do Añón de Berdillo, á beira da cal se estableceron case todas as entidades de poboación da parroquia, a un lado e outro da mesma, amósanse bos exemplares de excelentes terras de cultivo, ainda que nalgúns casos parte desas terras de labor van sendo ocupadas por repoboacións forestais, sobre todo nas zonas de contacto das agras co monte. Non é raro ver bos exemplares anque, relativamente illados, de carballos

Caralleira en Berdillo

Aínda que con certos desniveis, entre os asentamentos que rodean á igrexa e as Rigueiras, tanto de Baixo como de Riba, hai un excelente exemplo de agra. No extremo NE da parroquia a sucesión de agras interrómpese para dar prioridade aos espazos forestais sobre todo pola zona de Os Candáns, Pedra Bicuda ou Campo Rapado.

Na parroquia de **Artes** poden verse boas agras e terras de labor nas proximidades de Armeade, en dirección ao lugar onde se asenta a igrexa, se ben entre elas hai una pequena franxa forestal que segue bastante ben o curso do Bardoso. Nesta zona son bastante frecuentes as fincas agrícolas que se están repoboando con especies forestais.

Toda a parte occidental da parroquia ten una dedicación fundamentalmente fores-

tal, coas mesmas especies que se comentaron para Berdillo. Non é raro atopar excelentes exemplares de castiñeiro ou carballo, ainda que sen formar bos exemplares de soutos ou carballeiras.

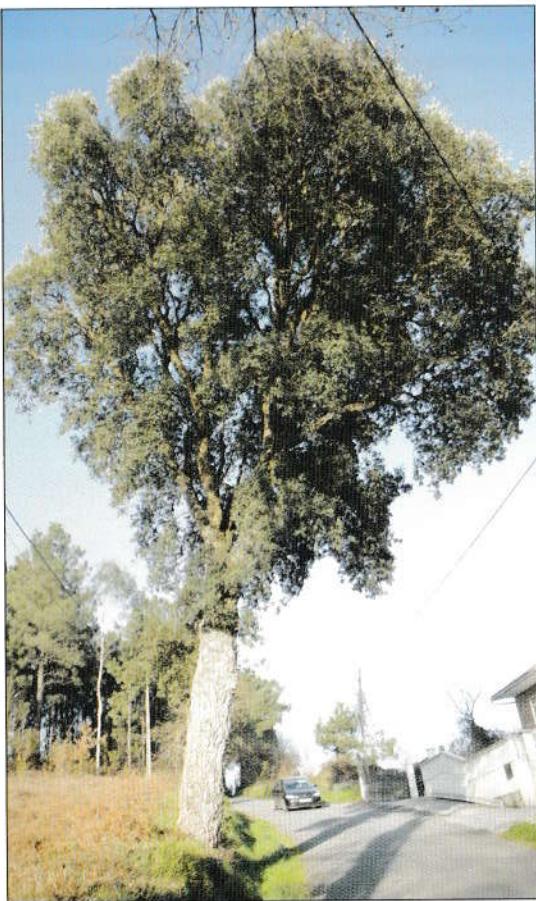

Panorámica de Artes

Se en Berdillo as bandas tiñan orientación SO-NE, na parroquia de Artes as agras configúranse con clara orientación N-S. Un magnífico exemplo de agra sería a que hai entre o lugar da Igrexa e o de As Pallas, da que sairía en forma de Y outra excelente agra en dirección a Vilar de Francos e as aldeas que hai nas proximidades.

Segundo imos avanzando cara ao sur as agras van desaparecendo e volven a xurdir bos exemplares de piñeiro e eucaliptais e, tamén de castiñeiro e carballo, ainda que bastante illados.

No tocante á parroquia de **Sofán** amósase una distribución menos clara de espazos agrarios e forestais. Así entre a estrada que desde Sofandónigo vai á Piña e o río Bardoso hai un claro predominio de espazos forestais coas mesmas especies citadas anteriormente. O extremo NO da parroquia que é bastante achanzado e permite os asentamentos presenta una bonita sucesión de agras que rodean as numerosas entidades de poboación (Sofandónigo, A Lagarteira, Vioño, etc..) que quedan a rentes da estrada que vai á Silva. Pero, tamén, nas beiras da estrada que, desde a anterior, vai á Piña (A Praza, A Casanova, Periscal, A Carracha ou Evas) hai bos exemplares de agras salteadas de pequenos espazos forestais.

Sobreira preto da Pontenova

e o toxo áinda que este último é distinto o das partes más altas das dos fondais, porque se ten que protexer do vento.

En xeral, dentro das plantas de porte arbóreo, predominan os piñeiros entre os que intentan expandirse os eucaliptos. Non son raros, áinda que moi rareados, bos exemplares de castiñeiro formando pequenos soutos coma os que hai preto do Tarambollo, e carballos, coma o moi espectacular de San Antonio (preto do pazo de Vilar de Francos que foi declarada árbore senlleira no catálogo elaborado pola Xunta de Galicia)

DEMOGRAFÍA

Estas tres parroquias da parte centro-oriental do concello de Carballo se por algo se caracterizan é por ten un poboamento moi disperso, xa que nos seus aproximadamente 42,3 km² residen unhas 3.387 persoas (xaneiro do 2009) repartidas en 101 entidades de poboación o que vén dando unha media de 33,53 habitantes por asentamento.

Con todo hai que facer a salvidade de que non todas as parroquias teñen o mesmo número de habitantes por núcleo e así para Artes a media é de tan só 28 hab/núcleo; para Berdillo é de 49,45 e para Sofán a media dá 29,55.

Se temos en conta que a superficie de Sofán (uns 23,7 km²) é un pouquín superior á de Artes e Berdillo (9,3 km² cada unha), tamén o número de aldeas é un pouco superior (56 de Sofán contra 45 de Artes e Berdillo)

Sen contar a parroquia de Carballo, na que está o núcleo principal de todo o concello, estas 3 parroquias representan o 23,53% da superficie total (o 22,48%, se a temos en conta) e 26,75% da poboación excluída a capital municipal e a súa parroquia, porcentaxe que se vería reducida ao 10,92%, se consideramos ao núcleo de Carballo e á súa parroquia

Este pequeno tamaño dos asentamentos dá como resultado que na *parroquia de Artes* tan só a *Feira de Berdillo* supere os 100 hab.; que só haxa outras dúas entidades (*Os Pinos* e *O Forno*) que superen os 50 hab.; outras 5 teñen entre 25 e 50; 7 máis que teñen entre 10 e 25 e outras 7 con menos de 10.

Feira de Berdillo

Para a parroquia de Berdillo a situación é un pouco distinta posto que cun número similar de asentamentos (22, que só é un menos que en Artes) hai un núcleo que pasa dos 150 (*O Añón de Berdillo*); outro con 125 (*Vilarnovo*) e outro que sobrepasa os 100 (*O Moucho*). 7 máis estarían entre os 50 e os 100 habitantes; 4 con entre 25 e 50 hab.; 6 con entre 10 e 25 e tan só 2 con menos de 10.

A situación para a parroquia de Sofán é moi similar á de Artes porque a pesar de ter 56 entidades de poboación, tan só 2 (*Bolón e Guntián*) superan, por moi pouco, os 100 habitantes (102 e 106, respectivamente) pero só *A Carracha*, *Covas de Arriba*, *A Lagarteira*, *Paradela*, *O Tarambollo* e *Vioño* teñen entre 50 e 100 habitantes. Outras 17 entidades teñen entre 25 e 50; 23 núcleos serán os que teñen entre 10 e 25 residentes e o resto (8) ten menos de 10 habitantes.

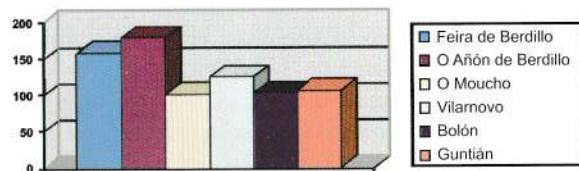

Gráfico N°1: Os 6 núcleos das tres parroquias de más de 100 habitantes, no 2009.

Fonte: www.ine.es. Elaboración propia

Outra idea da dispersión da poboación en calquera das tres parroquias dánola o feito de que hai 2,5 asentamentos por km² para a parroquia de Artes; mentres que para Berdillo por cada km² habería 2,3 entidades de poboación e, para Sofán, tamén outros 2,3.

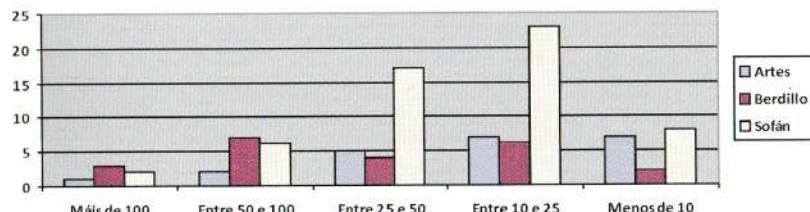

Gráfico N°2: Número de entidades de población segundo o número de habitantes en cada una das tres parroquias. Fonte: www.ine.es. Elaboración propia

A evolución da poboación absoluta de cada una das parroquias amosa un comportamento similar no que o máis sobranceiro é o forte declive demográfico que se está dando nos últimos anos. Véxase, xa que logo, os datos dos seguintes cadro de datos e gráfico

	1887	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	2001	2006	2009
ARTES	418	462	477	514	489	656	784	826	845	643	634	696	671	664
BERDILLO	521	625	695	703	810	1026	1103	1145	1136	1084	1021	1082	1090	1088
SOFÁN	1530	1730	1807	1737	1940	2369	2628	2498	2360	1952	1827	1804	1703	1655
TOTAL	2469	2817	2979	2954	3239	4051	4515	4469	4341	3679	3482	3582	3464	3387

Evolución da poboación absoluta das tres parroquias entre 1887 e 2009.

Fonte Gelasio Nogueira: "A Comarca de Bergantiños.

Estudio demográfico (1887-1996)" e 2001, 2006 e 2009 (www.ine.es)

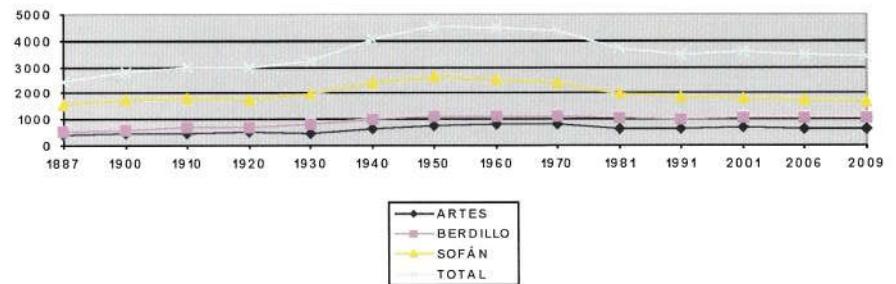

Gráfico N°3: Comparativa da evolución da poboación absoluta das tres parroquias entre 1887 e 2009. Fonte: idem cadro superior

À vista dos cadros anteriores, poden observarse varias fases demográficas para o conxunto das tres parroquias: unha primeira fase de crecemento, lento pero continuado, entre 1887 e 1910; un pequeno descenso entre 1910 e 1920 probablemente como consecuencia da gripe do 1918. Hai una segunda fase que podería dicirse de explosión demográfica entre 1920

e 1950 no que a poboación aumentou en 1561 efectivos. A partir de 1950 dáse un lento pero paulatino descenso no número de efectivos e o que se gañara nas tres décadas do 2º cuarto do século XX perdéronse na segunda metade dese século. Na primeira década do sec. XXI a perda de habitantes foi duns 200 en tan só 9 anos, o que supón un 6% do total da poboación.

A evolución da poboación das distintas aldeas ao longo do que levamos de século XXI foi a seguinte. No caso do 2009 o total aparece desglosado en dous grupos: homes e mulleres.

Anos	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009		
Aldeas	T	T	T	T	T	T	T	T	T	Hom	Mull	
ARTES (S.X.)	685	696	685	661	685	682	671	668	661	644	312	332
Almacén (O)	44	47	49	48	46	48	48	46	38	38	17	21
Altíboa (A)	27	27	25	17	16	16	9	8	8	5	3	
Armeade	10	9	11	11	12	7	6	5	4	5	2	3
Baltar	25	25	27	27	29	28	25	25	25	24	11	13
Barral (O)	37	37	37	36	37	37	36	38	36	35	17	18
Cabalos	6	6	5	5	5	5	5	5	5	3	2	
Choias	19	19	19	16	17	16	16	15	14	13	8	5
Campo (O)	16	16	16	15	14	13	12	12	11	11	6	5
F. Berdillo(A)	166	170	164	160	166	166	160	160	167	158	82	76
Forno (O)	54	54	52	49	55	57	60	58	57	58	30	28
Igrexa (A)	20	19	18	18	17	16	15	15	18	6	12	
Pallas (As)	45	48	50	49	50	51	51	48	50	49	21	28
Pedrosa (A)	6	6	6	6	6	8	8	7	7	7	4	3
Picoto	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	
Pinos (Os)	56	58	58	57	60	58	59	66	72	68	32	36
Pontenova (A)	52	53	51	47	51	51	51	48	40	35	17	18
Quintela	39	39	35	34	34	34	33	31	29	30	14	16
Telleira (A)	11	11	10	9	9	10	10	20	10	10	6	4
Vilanova	25	25	25	24	24	23	23	21	20	20	10	10
Vilar (O)	6	6	6	6	9	9	9	9	8	8	4	4
Vilar de Francos	2	3	3	2	2	3	3	6	7	7	4	3
Vilarvello	0	0	0	7	8	8	15	15	17	17	8	9
Xamozo (O)	18	17	17	17	16	17	16	19	20	19	5	14
BERD. (S.L.)	1069	1082	1059	1055	1089	1097	1090	1068	1083	1088	521	567
Añón de B.(O)	179	185	185	183	186	190	192	180	181	179	94	85
Asenado (O)	42	45	46	46	47	49	46	43	49	52	22	30

Campo (O)	11	11	12	12	11	11	12	12	12	13	6	7
C.Novas (As)	70	69	71	70	67	66	67	65	69	70	30	40
Costa (A)	18	19	19	23	24	25	26	26	26	26	14	12
Chacin	19	19	19	20	20	20	21	20	20	20	9	11
Esmorís (O)	21	18	18	17	17	19	19	20	20	19	8	11
Ganduma (A)	77	82	80	87	92	97	97	104	100	97	47	50
Igrexa (A)	63	65	61	62	58	56	59	60	59	58	25	33
Longras	4	4	4	4	4	5	5	4	6	8	4	4
Moucho (O)	115	114	108	108	106	99	100	99	101	101	49	52
Paraiso (O)	57	57	59	58	62	59	58	54	53	52	19	33
Piñeiro (O)	78	74	71	69	75	72	68	66	69	77	40	37
P. Carral (A)	5	7	7	6	6	7	10	10	10	10	6	4
Pozas (As)	15	15	14	14	14	14	14	14	14	14	8	6
Prego (O)	10	10	10	10	9	9	8	9	10	10	6	4
Redonda /A)	48	48	48	48	47	51	54	53	54	53	26	27
Reg. Abx. (A)	29	30	29	28	39	27	27	27	29	29	18	11
Reg.Arrib. (A)	53	54	48	48	51	54	53	48	48	47	22	25
Samiro	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	4	3
Seixas (As)	24	24	21	20	22	23	22	21	22	21	6	15
Vilarnovo	124	124	122	115	125	137	125	126	124	125	58	67
SOFAN S. S.	1844	1804	1767	1714	1712	1707	1703	1674	1659	1655	828	827
Albeiro	14	14	14	13	12	12	11	11	10	13	6	7
Ballota	0	0	4	4	4	4	4	4	4	4	2	2
Bolón	104	104	101	103	99	99	97	99	102	102	52	50
Bouzas (As)	34	36	37	36	35	36	35	35	34	34	17	17
Braille	27	30	32	29	31	32	34	33	32	32	20	12
Calvelo Abx.	36	30	28	26	26	25	24	24	23	22	13	9
Calvelo Arrib.	46	45	42	39	40	37	36	34	36	33	15	18
Campo Arrib.	29	30	29	28	27	26	20	20	19	19	7	12
Canelas (As)	29	29	27	27	26	24	23	25	23	26	14	12
Carracha (A)	87	86	85	78	82	84	84	77	76	38	38	38
Carris (Os)	16	15	15	15	14	14	13	14	13	5	8	
Casanova (A)	14	13	11	8	8	8	6	6	7	4	3	
Corredoira, A	3	3	3	2	2	2	2	2	2	2	0	
Cotomil (O)	7	6	6	5	6	6	6	3	3	2	1	
Covas Abx.	33	33	32	31	29	30	30	32	32	36	20	16
Cova Arriba	54	54	53	53	51	52	53	51	51	28	23	

Cruz (A)	62	61	59	60	60	60	57	53	51	49	18	31
Charrúa (A)	8	8	8	8	8	8	8	7	7	7	4	3
Freixal (O)	47	46	45	43	43	42	42	42	41	41	21	20
Gandara (A)	13	14	14	15	12	12	12	12	14	14	10	4
Guitoi	42	39	36	36	37	37	37	35	34	35	17	18
Gonzalbres	16	16	15	15	14	14	15	15	15	15	8	7
Guntian	98	98	94	95	102	102	103	99	103	106	49	57
Ermida (A)	48	47	47	47	43	44	43	44	45	45	24	21
Lagarteira (A)	93	84	81	72	71	72	73	73	74	75	37	38
Loureiro	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	2	2
Maroas (As)	15	15	15	15	15	15	14	14	13	13	6	7
Monelos	21	21	17	16	17	19	19	17	17	15	8	7
Monte (O)	7	7	7	6	9	8	8	8	8	8	4	4
Outeiro (O)	7	7	7	7	7	7	7	6	6	6	4	2
Paradela	102	101	104	101	94	95	97	92	89	87	41	46
Pedreira (A)	23	23	24	24	24	22	22	22	20	20	7	13
Periscal Abx.	26	26	26	26	30	30	30	26	25	24	11	13
Periscal Arrb.	22	21	21	20	19	20	20	20	20	20	11	9
Pilro (A)	22	18	18	17	16	21	22	22	22	22	9	13
Piña (A)	27	26	27	25	23	21	20	20	20	23	12	11
Praza (A)	43	41	41	41	43	42	41	37	36	36	16	20
Prealada	41	40	40	41	40	43	42	44	46	45	22	23
Rachola (A)	6	6	5	5	5	5	5	5	5	5	2	3
Ramiscosa (A)	57	52	50	48	46	45	46	46	44	42	22	20
Reboreda (A)	3	3	3	3	3	3	2	2	2	2	1	1
Reixia (A)	5	5	5	6	6	6	5	7	7	6	4	2
Rio (O)	17	16	15	14	14	16	16	16	16	15	7	8
Ribeirinha (A)	27	26	25	24	22	20	19	18	21	21	11	10
Seixal (O)	33	33	31	32	30	29	29	34	36	34	15	19
Sete	11	11	11	11	11	11	11	11	10	10	5	5
Sinande	25	26	23	20	20	24	25	23	22	22	8	14
Sofandongo	54	54	54	52	51	50	52	51	49	49	27	22
Tapia (A)	35	32	29	28	28	28	34	34	30	32	15	17
Tarambollo (O)	69	67	63	61	63	61	58	57	56	55	32	23
Troian Abaixo	26	26	23	22	21	21	23	24	26	26	13	13
Troian Arriba	10	10	10	11	13	13	13	13	13	14	9	5
Troian Medio	28	29	29	27	27	25	28	27	26	26	12	14

Vilar (O)	27	27	28	26	27	28	28	28	29	29	18	11
Vioño	69	69	69	68	75	78	76	70	69	67	30	37
Zarrallo (O)	19	18	22	21	21	16	16	14	15	14	9	5

Evolución da poboación das distintas entidades na presente década.

Fonte: www.ine.es. (Elaboración propia)

Se partimos do índice 100 para a poboación das parroquias en 1887 a evolución, en porcentaxes, nas tres parroquias desde esa data foi a seguinte

	1887	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	2001	2006	2009
Artes	100	111	114	123	117	157	188	198	202	154	152	166	161	154
Berdillo	100	120	133	135	155	197	212	220	218	208	196	208	209	209
Sofán	100	113	118	114	127	155	172	163	154	128	119	119	111	108
TOTAL	100	114	121	120	131	164	183	181	176	149	141	145	140	137

Fonte Gelasio Nogueira: "A Comarca de Bergantiños. Estudio demográfico (1887-1996)" e para o 2001, 2006 e 2009 (www.ine.es). Elaboración propia

As densidades que amosan as parroquias e a media para as tres no período que vai de 1887 a 2009 pode verse no seguinte gráfico

	1887	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	2001	2006	2009
Artes	44.9	49.7	51.3	55.3	52.6	70.5	84.3	88.8	90.9	69.1	68.2	74.8	72.1	69.2
Berdillo	56	67.2	74.7	75.6	87.1	110.3	118.6	123.1	122.1	116.6	109.8	116.3	117.2	117
Sofán	64.6	73	76.2	73.3	81.9	100	110.9	105.4	99.6	83.4	77.1	76.1	71.9	69.8
TOTAL	58.4	66.6	70.4	69.8	76.6	95.8	106.7	105.6	102.6	87	82.3	84.7	81.9	80.1

Fonte Gelasio Nogueira: "A Comarca de Bergantiños. Estudio demográfico (1887-1996)" e para o 2001, 2006 e 2009 (www.ine.es). Elaboración propia

Gráfico N° 4: Fonte Gelasio Nogueira: "A Comarca de Bergantiños. Estudio demográfico (1887-1996)" e para o 2001, 2006 e 2009 (www.ine.es). Elaboración propia

Á vista dos datos anteriores chama a atención o espectacular aumento de densidades da parroquia de Berdillo entre os anos 1930 e 1960 e o posterior mantemento nun nivel bastante uniforme ata o de agora. A parroquia de Artes tamén sufriu un incremento de densidades entre 1930 e 1970 para operar logo una brusca caída entre 1970 e 1981 e o seu comportamento similar nas décadas seguintes nas que mantén una densidade sensiblemente similar á de 1981.

Pola súa parte, a parroquia de Sofán, tamén experimentou un crecemento considerable entre 1930 e 1950 pero desde aí estase a dar un lento pero inexorable descenso de densidade polo que o seu comportamento difire un pouco das outras dúas, aínda que ofrece cifras similares nos últimos 30 anos.

Calvelo de Riba

Artes e Sofán amosan, na actualidade, unha densidade moi semellante entre elas e iso pode ser debido a que presentan un relevo tamén bastante similar con chairas na parte norte de ambas parroquias e moito más montañosa na parte meridional.

Pola súa parte, a parroquia de Berdillo, que non presenta tantas elevacións coma nas dúas anteriores e, de feito a maioria dos seus asentamentos estableceronse nas partes más elevadas da parroquia; pode, no seu poboamento, verse beneficiada da súa proximidade á parroquia de Carballo.

Non dispoñemos de datos referentes aos grupos de idade e sexo destas tres parroquias para o 2009 pero si a nivel municipal polo que non deberían ser moi diferentes das porcentaxes que se dan para o total do concello. Se acaso habería unhas porcentaxes un pouquín máis altas nos grupos máis vellos, porque ao tratarse de zonas rurais onde atopar traballo é difícil, a xente nova emigra, polo que só quedan nas aldeas as persoas maiores que fai que a porcentaxe de nacementos diminúa e, con ela, a poboación xuvenil.

Esta afirmación pode comprobarse no cadro seguinte correspondente ao 1996 onde pode facerse a comparación entre os grandes grupos de idade. Obsérvese que o grupo de maiores de 65 era, hai 14 anos, superior ao de menos de 15 anos (no caso de Sofán case o duplica) e esa tendencia foi en aumento desde esa data. Obsérvese que, a nivel municipal, entre esas datas o grupo dos xoves baixou en case 2 puntos mentres que o dos anciáns aumentou en máis de 3.

Parroquias	0-14 anos	15-64 anos	De 65 e máis
Artes	14,26%	64,49%	21,25%
Berdillo	13,20%	67,63%	19,17%
Sofán	11,55 %	66,69%	21,76%
Concello de Carballo (1996)	14,24%	69,62%	16,14%
Concello de Carballo (2009)	12,42%	68,03%	19,50%

Fonte: Gelasio Nogueira: "A Comarca de Bergantiños. Estudio demográfico (1887-1996)" e para o 2009 (www.ine.es) Elaboración propia

GRUPOS IDADES	Concello, en 1996			% (1996)			Concello, en 2009			% (2009)			Dif. 96/09
	HO	MUL	TOT	HO	MUL	TOT	HO	MUL	TOT	HO	MUL	TOT	
0 - 4	440	451	891	1.61	1.65	3.27	722	636	1358	2.32	2.05	4.37	+ 1,10
5 - 9	690	644	1334	2.53	2.36	4.89	684	585	1269	2.20	1.88	4.08	- 0,81
10 - 14	839	821	1660	3.07	3.01	6.08	627	603	1230	2.02	1.95	3.97	- 2,11
15 - 19	1163	1126	2289	4.26	4.13	8.39	749	700	1449	2.42	2.26	4.68	- 3,71
20 - 24	1123	1146	2269	4.12	4.20	8.32	860	818	1678	2.77	2.64	5.41	- 2,91
25 - 29	999	1044	2043	3.66	3.83	7.49	1143	1206	2349	3.70	3.90	7.60	+ 0,09
30 - 34	1034	1046	2080	3.79	3.83	7.62	1318	1340	2658	4.25	4.32	8.57	+ 0,95
35 - 39	1018	1005	2023	3.73	3.68	7.41	1228	1303	2531	3.97	4.20	8.17	+ 0,75
40 - 44	923	897	1820	3.38	3.29	6.67	1211	1256	2467	3.91	4.05	7.96	+ 1,29
45 - 49	834	816	1650	3.06	2.99	6.05	1202	1121	2323	3.89	3.62	7.51	+ 1,45
50 - 54	808	888	1696	2.96	3.25	6.22	1007	1005	2012	3.25	3.24	6.49	+ 0,27
55 - 59	692	717	1409	2.54	2.63	5.16	923	915	1838	2.97	2.95	5.92	+ 0,77
60 - 64	815	905	1720	2.99	3.32	6.30	860	925	1785	2.77	2.99	5.72	- 0,55
65 - 69	671	779	1450	2.46	2.85	5.31	757	823	1580	2.44	2.66	5.10	- 0,21
70 - 74	493	629	1122	1.81	2.31	4.11	694	830	1524	2.24	2.68	4.92	+ 0,81
75 - 79	347	476	823	1.27	1.74	3.02	586	777	1363	1.89	2.51	4.39	+ 1,38
80 - 84	210	328	538	0.77	1.20	1.97	338	542	880	1.10	1.76	2.86	+ 0,87
85 e +	141	329	470	0.52	1.21	1.72	220	476	696	0.71	1.54	2.24	+ 0,52
TOTAL	13240	14047	27287	48,52	51,48	100	15129	15861	30990	48,77		99,13	

Grupos quinquenais de idade e sexo e porcentaxes das tres parroquias e do total do concello de Carballo en 1996. Fonte Gelasio Nogueira: "A Comarca de Bergantiños. Estudio demográfico (1887-1996)" e para o 2009 (www.ine.es). Elaboración propia.

Historicamente algunas das aldeas tiñan nomes distintas dos actuais. Estas diferenças son moito más acusadas no caso do “Diccionario Madoz” (cara 1850), quizais por errores de trascrición, pero o certo é que hai bastantes variacións, e así na parroquia de Verdillo cita as aldeas de **Casasnovas, Costa, Piñeiro, Charón, Garida, Esmorís, Iglesario, Lugar de Abajo, y Vilanova**.

Para a parroquia de Artes os nomes das distintas entidades de poboación son os seguintes: **Altiboa, Armeade, Barral, Cabalos, Campo, Forno, Iglesario, Jamozo, Pallas, Picoto, Pinos, Quintela, Telleira, do Vento, Vilanova, Vilar y Francos**.

Os asentamentos que nos cita da parroquia de Sofán son os seguintes: **Albeiro, Bolón, Bouzas, Calbelo, Carracha, Carrís, Cobas, Charrúa, Del Río, Faramollo, Feijal, Froyán de Abajo, Froyán de Arriba, Froyán de Enmedio, Gándara, Gonzalbes, Guntianes, Gustoy, Hermida, Iglesario, Loureiro, Maroas, Outeiro, Paradela, Pedreira, Periscales, Picarada, Piña, Ramiscosas, Reboreda, Reijía, Ribeiriña, Sejal, Sete, Sofandónigo, Vilar y Vioño**. Noutro punto, ao falar dos lindes da parroquia, dímos que: “... al E alturas de San Adrián Dapiña y term. del ayunt. de Laracha...”

No xa citado libro dirixido por F. Carreras y Candí (cara 1928) citanse, para a parroquia de Artes un total de 19 asentamentos: “... La aldea más importante es Os Pinos con 71 habitantes y las demás son As Pailas, Barral, Campo, y Xamozo; los grupos mínimos de Aldea, Alta, Altiboa, Baltar, Cabalos, Choyas, Ermeade, Forno, Picoto, Pontenova, Quintela, Telleira, Vilanova y Vilar de Francos...”, que case coincide cos actuais.

Moitas más diferenzas se presentan na parroquia de “*Berdillo*” (onde aclara, a pé de páxina, que moitos din Berdillo). “... son sus aldeas Añón, Iglesia, Moucho, Piñeiro, Regueira y Vilarnovo y el grupo menor se llama Alta...”

Ramiscosa

Tamén son de destacar as grandes diferenzas que amosa na parroquia de Sofán, da que se nos di que “...Bolón, con 113 habitantes es el núcleo mayor; esta aldea y las de **Bouzas, Calvelo, Cancelas, Carracha, Casanova, Cobas, Freixal, Guntián, Hermida, Monte, Paradela, Pedreira, Periscal; Plaza, Plearada, Ramiscosa, Sete y Sofandónigo**, con los 21 grupos menores...”

RECURSOS ECONÓMICOS

Tradicionalmente, as principais actividades económicas destas parroquias estarían relacionadas co sector primario; nun primeiro momento trataríase dunha agricultura complementada cunha gandaría, basicamente, tanto unha coma a outra de subsistencia nas que serían moi escasos os excedentes; e no que o coidado do gando tería como base o autoconsumo e o uso do mesmo como forza usada no traballo do campo.

Tense considerado a Bergantiños como o graneiro de Galicia e, estas parroquias cunhas terras de boa calidad non serían alreas a esta riqueza agrogandeira. Pódese comprobar se miramos o que nos din algún textos. No Madoz aclarase que as producións para cada una das parroquias eran as que seguían: ***Verdillo*: “...PROD.: maíz, trigo, centeno, patatas, lino y legumbres; cría ganado, prefiriendo el vacuno y se encuentra alguna caza. IND.: la agrícola, molinos harineros, telares y varios oficios de primera necesidad...”**

Moi similar serían a economía de ***Artes***: “...PROD.: maíz, centeno, trigo, patatas, varias legumbres y lino, y ganado vacuno, caballar y de cerda, á la IND. agrícola se agrega algunos telares de lino y burel, celebra feria el domingo cuarto de cada mes, conocido con el nombre de *Verdillo*...”

Dada a proximidade coas anteriores é lóxico que as producións da parroquia de **Sofán** fosen similares: “... PROD.: trigo, maíz, centeno, patatas y legumbres. Cría ganado, prefiriendo el vacuno: hay caza y pesca. IND.: molinos harineros y algunos telares...”

Con todo, tamén habería que facer matizáções entre as tres parroquias posto que réxime de tenza da terra influíu sobremaneira neste sector primario; a saber: durante moito tempo os donos dos pazos de Vilardefrancos e de As Pallas cos foros que outorgaron sobre as súas terras a labregos da redonda influíron, e moito. Este mesmo condicionante da propiedade da terra ten moita importancia na parroquia de Berdillo que fixo que os seus veciños tiveran que buscar saídas laborais fóra da parroquia, ao mesmo tempo a súa proximidade a Carballo condiciona, en épocas recentes, a desenvolvemento demográfico e económico da mesma.

Durante bastante tempo tivo importancia a feira de Berdillo, que se celebrou nesta parroquia e máis na de Artes. Chegou a ser a feira máis concorrida de toda a comarca de Bergantiños. Dela fálannos Lucas Labrada, Pacual Madoz e Eugenio Carré Aldao. Estaba a rentes do camiño real que enlazaba a Coruña con Fisterra, principal vía de comunicación entre estas localidades, ata que a mediados do XIX se construíu a estrada que, desde a entrada da pa-

troquia de Bértoa e se dirixía cara a zona dos Baños Velllos de Carballo, o que fixo que dita feira fora perdendo importancia paulatinamente, ata que se trasladou, definitivamente a Carballo en 1941.

En ningunha das tres parroquias hai asentadas empresas que teñan una certa entidade, todo o máis son de tipo familiar. Algunhas das más importantes son explotacións agrarias, que están en franco retroceso, por varias razóns, entre as que non son alleas o envellecemento da poboación que fai que os efectivos de máis idade se vaian xubilando e os máis novos non vexan a agricultura e gandaría como alternativas de futuro; por outro lado, a situación de crise que vive o sector, cos seus baixos prezos dos productos que poñen á venda (fundamentalmente leite e carne) que manteñan prezos que tiñan hai xa moitos anos; mentres que os que precisan para funcionar: abonos e pensos non deixan de encarecerse, polo que esta actividade agro-gandeira non resulta, para nada, atractiva.

Deste xeito, na parroquia de Artes, a penas hai ningunha empresa digna de mención a pesar dos seus máis de 600 habitantes. Se ben se seguen cultivando a maioria das súas terras de cultivo, non conta con moitas grandes explotacións agrogandeiras, como moito unhas 2 ou 3. Sendo a base da súa economía a saída laboral fóra da propia parroquia ou as pensións de xubilación, como consecuencia do alto grao de avellentamento da poboación.

A pesar do seu montante demográfico, tampouco a parroquia de Sofán conta con grandes empresas, ainda que son algo más numerosas as explotacións agrarias, que adoitan producir millo e patacas, case todas elas con marcada tendencia negativa, entre as que destaca pola súa singularidade a explotación de gando ovino do Tarambollo. Aínda así, hai algo más que en Artes posto que hai una casa de turismo rural nas Maroas; tres ou catro carpinterías; un importante aserradoiro de madeira no Tarambollo, unhas dúas panadarias, parrilladas, etc. A

Serradoiro do Tarambollo

maioría dos seus habitantes traballan na construción e servizos, normalmente fóra da parroquia, como, por exemplo, en Conservas Calvo, onde traballan máis dunha ducia de persoas. Tamén hai xentes da parroquia que veñen vender os seus produtos agrícolas (patacas, cebolas, verduras, etc.) ao mercado de Carballo.

Algunxs emprendedores da parroquia teñen montados obradoiros de confección con numerosas empregadas, pero ningún deles na propia parroquia de Sofán.

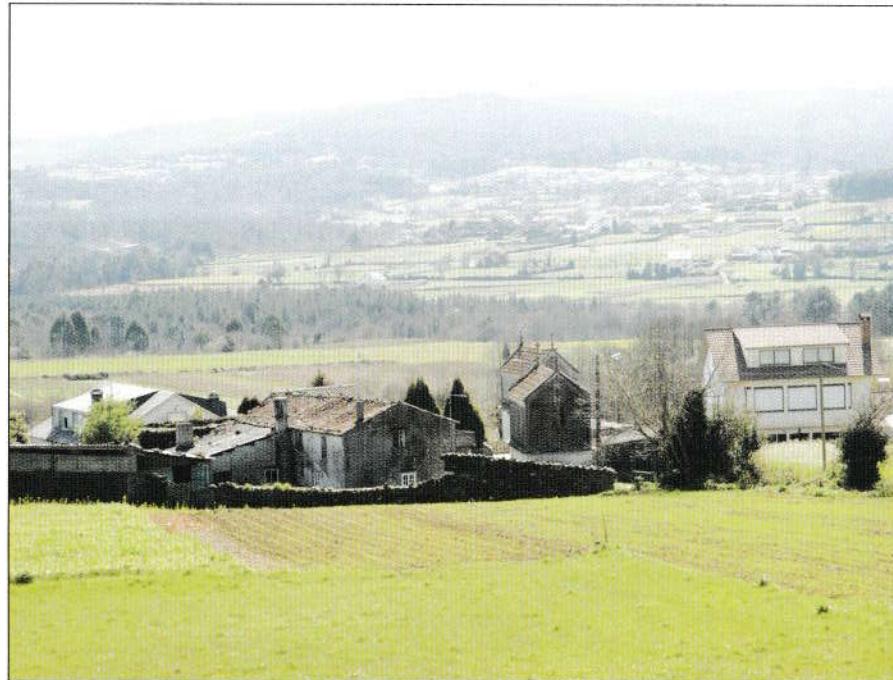
Dado o réxime de tenza da terra a parroquia de Berdillo, non destacou especialmente pola súa importancia no sector agrario ou gandeiro, tendendo os seus habitantes a outras actividades. Durante algún tempo os seus veciños dedicáronse a actividades pouco rendibles, como a recollida de pinas que logo viñan vender a Carballo (os pineiros de Berdillo). Pola escasa rentabilidade desta actividade, víronse na obriga de traballar fóra da propia parroquia, na emigración; ben a núcleos importantes como Carballo, pero sobre todo na Coruña ou, mesmo, no exterior.

A día de hoxe onde case en todos os lugares se procura ter una vivenda o máis digna posible, destaca neste aspecto as da parroquia de Berdillo especialmente as que están ás beiras da estrada que vai desde a Feira de Berdillo (Artes) ata o Moucho, que presentan excelentes exemplos de casas rurais de considerable tamaño e bou presenza froito, sobre todo, das remesas monetarias procedentes da emigración.

OS TOPÓNIMOS VERDILLO, SOFÁN E ARTES

O nome de ***Verdillo** non é de doada explicación. Tense dito a nivel popular que fai alusión a unha *vereda*, “camiño”; suposto a todas luces imposible, porque, entre outras razóns, a palabra castelá *vereda* en galego é “verea”. A Comisión de Toponimia escribeo con be, **Berdillo**, ao ter en conta o uso actual, que tamén escribe maioritariamente o topónimo con esa letra, e algunha documentación que así mesmo escribe **Berdillo** con be; documentación que por demasiado recente e escasa non nos parece significativa. Caso das *Memorias de del Hoyo*, dos primeiros anos de 1600 e dalgún documento máis antigo do mosteiro de Soandr es; colección diplomática na que tamén aparece o actual lugar de **Verdes** de Coristanco como “Berdes”. Textos nos que se escribe **Berdillo** e **Berdes** con be polo coñecido fenómeno de betacismo que confunde a letra b co v en favor do b sen ter en conta a posible etimoloxía do topónimo, para nós ***Verdillo** con uve, pois é moi probable, por non dicir seguro, que proveña de ***viridi(cu)lu(m)**, e este de *viridis*, “verde”, en alusión a esa cor referida, nun principio, á tonalidade verde do terreo ou dalgunha superficie encharcada, que pudo crear verdello. A devandita base latina ***viridic(u)lu(m)** daría regularmente ***Verdello**, áinda que tamén pudo dar a forma ***Verdillo**, por peche -segundo despois explicaremos más devagar- do segundo e de ***Verdello** en i. Finalmente, de ***Verdillo** pasariase ao actual **Berdillo** polo citado fenómeno do betacismo.

No suposto de que ***Verdillo** fose antes ***Verdello** ou ***As Pozas do Verdello**, requiriríase a existencia na parroquia de **Berdillo**, topónimo que dá nome a toda a freguesía, dun lugar con pozas de auga no cal se produciría o verdello ou substancia vexetal de cor verde. Ecosistema que pudo existir na aldea de **Berdillo** chamada precisamente **As Pozas**, situada, en coherencia coa nosa hipótese, a carón da igrexa parroquial; topónimo, este **As Pozas**, que antes pudo ser o devandito e hipotético ***As Pozas do Verdello**, para despois se converter, perdendo a preposición *de*, o substantivo *pozas* e pechando o *e* en *i*, en ***Verdillo**, e finalmente, polo devandito betacismo, en **Berdillo**, áinda que, se **Verdillo** vén de verde, como expoñemos e pensamos, este topónimo débese escribir con uve.

As Pozas (Berdillo)

Topónimos que poden ser parentes directos do de **Verdillo**, pero que non pecharían o seu *i* en *e*, son os de **Verdello**, **Verdella** e **A Verdella**, este procedente da forma latina ***viridic(u)la(m)**, similar á de ***viridic(u)lu(m)**, que moi probablemente, por non decir seguro, deu o topónimo carballés ***Verdillo**.

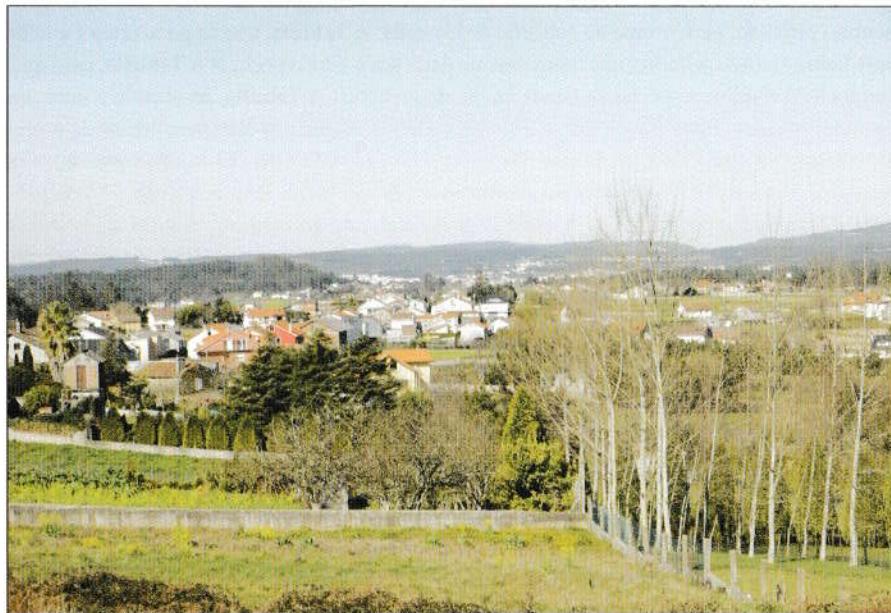
Sobre o devandito peche de *e* de ***Verdello** en *i*, o topónimo carballés que nos ocupa empezaría tendo a devandita forma latina ***viridic(u)lu(m)** -diminutivo de *viridis*, “verde”-; ***viridic(u)lum(m)**, que evolucionaría a ***veredeylo**, forma que pecharía o seu *e* (***veredgylo**), en *i* por influencia do iode (***veredeylo**), que ten inmediatamente despois, para rematar no actual ***Verdillo**, co que teríamos a secuencia evolutiva -perfectamente coherente coas regras da gramática histórica- ***viridic(u)lu(m)>*veredeylo>*verdillo**, que noutros casos, ao non se dar o peche ou a inflexión do citado *e* en *i*, seria ***viridic(u)lu(m)>*veredeylo>*verdello**, forma presente nos devanditos topónimos galegos, moi posibles variantes de ***Verdillo**, **Verdello** (en castelán sería **Verdejo**), **Verdella** e **A Verdella**.

A mesma evolución fonética que ***Verdillo**, co devandito e pechado en *i*, debeu sufrir o topónimo próximo, pertencente ao concello de Cereda, **A Tablilla**, que se pode retraer a unha base latina ***tabulic(u)la(m)**, que normalmente daría sen o citado peche, ***A Tablella**, pero que, como en ***Verdillo**, co peche da citada vogal, deu o actual **A Tablilla**, en alusión a unha superficie ou a unha finca chá en forma de *tabla* ou táboa. A este respecto, recollemos do profesor E. Bascuas que: “En Coruña hay dos lugares llamados Tablilla (en Rodís, Cereda, y en Bardaus, Tordoia). El sorprendente diminutivo *-illa* se puede explicar como ***Tab-(u)licula>*Tablella**, con el suf. lat. *-culus*; este sería el resultado regular, como el lat. *ovicula>gall. ovella*, pero se cierra en *Tablilla* por inflexión debida a la yod siguiente. No hay por qué pensar en un castellanismo; la misma terminación se da en otros casos, como *Campanilla* (varios en Cor. y Lu.), [que non son **Campanella*], Perillo (Oleiros, Cor.) [que non é **Perello*], *Currillo* (Begonte, Lu.), [que non é **Currelo*]” (Bascuas, 2006: 99), e, engadimos nós, en **Verdillo**, que non é ***Verdello**.

Tocante ao topónimo **Sofán**, dúas son as posibilidades que, segundo pensamos, podería ter estoutro topónimo bergantiñán, a primeira partiría do sintagma latino ***subfanu(m)**, ou ***subilofanu(m)** e significaría “lugar situado debaixo do (*sub*) templo ou do santuario (*fanu(m)*)”; mentres que a segunda posibilidade, para nós, a verdadeira ou, polo menos a que pode ter más probabilidades de acerto, requiriría un comezo en ***subfan**, sintagma híbrido latino-celta, formado pola devandita preposición latina *sub*, “debaixo de” e a palabra do celta antigo *fan*, “costa, pendente, en declive, altura”, significado que se corresponde á perfección coa situación orográfica da parroquia carballesa de **Sofán**, que está, efectivamente, debaixo dunha (*sub*) costa (*fan*) ou, o que é o mesmo, debaixo de terreos más altos, o que se repite, segundo puímos comprobar, na orografía doutro lugar chamado **Sofán**, pertencente á parroquia de Lira, Carnota (A Coruña), emprazamento que, como o seu homónimo carballés, non está debaixo de templo ou santuario antigo romano ningún e si debaixo dunha costa *e*, ademais, en territorio onde os autores clásicos colocan tribos celtas, neste caso a dos *supertamarici*, e no caso bergantiñán, a dos *brigantinos*, que pudo ser unha tribo celta pertencente á confederación dos ártabros ou arrotreas; iso contando con que en Bergantiños hai, á parte do de **Sofán**, outros

topónimos clara e indiscutiblemente celtas, tal o propio de **Bergantiños**, na documentación medieval “Bregantinos”, topónimo étnico referido á devandita tribo ou pobo celta dos *brigantinos*, antigo grupo social que pudo crear os nomes de lugar bergantiñáns, de indubidable procedencia celta, **Carantos, Anido, Sísamo**, etc. (Cabeza Quiles, 2011: 247)

Parentes topónimicos de **Sofán** parécenos **A Costa de Fan** e **Fan** ambos os dous situados, case no mesmo lugar, no concello coruñés de Culleredo, dando nome, respectivamente, segundo puidemos comprobar, a unha costa, o da **Costa de Fán**, que debe ser unha tautoloxía ou repetición de costa, e ao cume da devandita costa, o de **Fan**, topónimo que debe ser o mesmo que o de **Sofán**, pero sen a preposición *so* ou *sub* diante, e que se repite en Portugal coa forma

Val de Sofán

Fao, consecuentemente nasalizada, que denuncia a presenza dun antigo *-n* final, hoxe perdido, sendo **Fao** o nome dunha localidade lusa próxima a Esposende, que está, segundo puidemos comprobar, sobre unha costa ou desnivel de terreo, sobre o que se atopa, no lugar máis alto, un grande edificio que actualmente alberga as dependencias da Santa Casa da Misericordia daquela poboación portuguesa.

Na antiga Europa céltica un topónimo que podería estar relacionado cos anteriores,

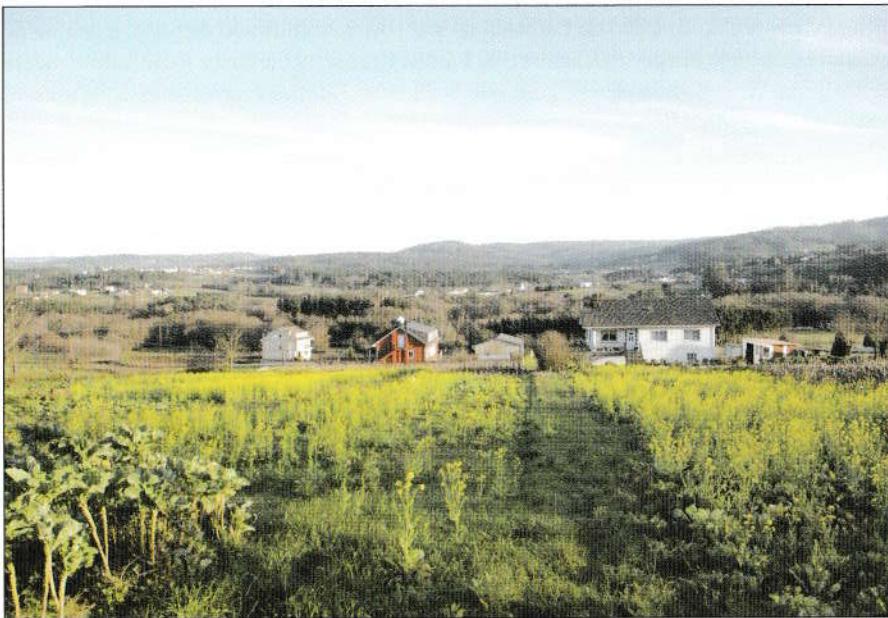

incluído o **Sofán** do concello de Carballo, no seu posible significado de costa, e non no de santuario ou templo de época romana, é o de **Fán na Carpat**, nome dunha localidade irlandesa de Tara, que W. J. Watson dá co significado de “a costa (*fán*) dos carros (*carpat*)” (Watson, 2004: 35).

O autor anterior documenta un lugar chamado **Phantassie** no condado escocés de Lothian, forma anglicizada que esconde, segundo o profesor Watson, as palabras celtas do gaélico escocés *fân*, “costa”, e *taise*, “mol” (Watson, 2004: 142), en alusión, segundo vemos nunha fotografía, a un gran desnivel de terreo de costas moi pinas e brandas, polas que corren pequenas correntes de auga, en cuxo cume, en forma de castro, se descubriu un rico xacemento arqueolóxico da Idade de Ferro, que tamén debeu estar ocupado en épocas anteriores. Á parte do devandito **Phantassie**, existe outro lugar así chamado no condado así mesmo escocés de Fife (Watson, 2004: 142).

Segundo en países de toponomía e pasado celta, que puidesen ofrecer nomes de lugar similares ao galego **Fan** e ao bergantiñán **Sofán**, no condado galés de Carmarthenshire documéntase o topónimo **Llyn y Fan Fach**, que significa en galés ou címrino, lingua celta actual “o (y) lago (*llyn*) do facho (*fach*) da costa ou da altura (*fan*)”. Próximo ao lugar de **Llyn y Fan Fach** está o de **Llyn y Fan Fawr**, topónimo galés similar ao anterior que poderíamos traducir por “o lago da gran costa (*fán*) ou altura”; topónimo que, á súa vez, está ao pé do chamado **Fan Brycheiniog**, nome do pico más alto da Black Mountain, topónimo no que, á parte do vocábulo galés *fan*, “costa, altura”, atopamos o de *bry*, “alto, enriba”, parente celta dos numerosos topónimos galegos rematados en -bre (maioritariamente en -obre), como **Barallobre**, **Calobre**, **Anzobre**, etc., etc. A carón do devandito lugar de **Llyn y Fan Fawr** está un monte chamado **Fan Hir** e outros lugares chamados **Fan**, para nós parentes dos galegos e bergantiñán **Fan** e **Sofán** (Cabeza Quiles, 2011: 248-249).

Polo que respecta ao topónimo carballeiro **Artes**, pensamos que é un nome de lugar prerromano (ainda máis antigo que os celtas **Fan** e **Sofán**), construído a partir dunha base **ar* ou **art* co significado equiparable a “concavidade”, referido a unha gran concavidade ou depresión de terreo, circunstancia orográfica que se dá á perfección no topónimo carballeiro **Artes**, que, á parte de ser apelativo de parroquia, dá nome a un gran e ben definido val con forma de artesa; forma de relevo que volve aparecer noutro lugar chamado **Artes**, do concello así mesmo coruñés de Ribeira, que, como dicimos, ofrece unha paisaxe topográfica moi similar á que se refire o topónimo carballeiro Artes, como ten que ser, ao se referir ambos os dous topónimos xemelgos ao mesmo tipo de orografía, a cal se volve repetir con relación ao topónimo tamén coruñés **Arteixo**, “Artasio” na documentación medieval, que tamén nomea e se atopa noutra grande artesa ou concavidade natural de terreo; topografía que se repite en tres lugares cataláns chamados **Artesa**, que o profesor e filólogo J. Corominas comenta nos seguintes termos: “Las tres poblaciones llamadas Artesa en tierras de lengua catalana y situadas dos de ellas en

Val de Artes

el fondo de una hoyo, sugieren la idea de que el vocablo artesa significara primitivamente 'cavidad', 'receptáculo cóncavo' " (Corominas, 1980, voz *artesa*: 65), forma de relevo á que se referirán os topónimos, todos situados en grandes concavidades ou depresións de terreo en forma de artesas topográficas, **Artes** (do concello de Carballo e o do concello de Ribeira) **Arteixo** e os cataláns **Artesa**; artesas topográficas, sucadas nas súas bases ou partes máis baixas -e este é outro denominador común a todos estes nomes de lugar- por cadansúa corrente fluvial.

RESEÑA HISTÓRICA

AS PRIMEIRAS RAÍCES

O único resto megalítico do que temos constancia nestas parroquias, cítalo o Catastro do Marqués de la Ensenada, a mediados do S. XVIII, " *la medoña de piedras que se halla junto al lugar da Fraga*" (aldea pertencente hoxe ó concello de A Laracha), ao describir os límites da parroquia de Berdillo. Entre o monte de Santa Marta - denominado tamén o Petón

da Cruz ou o Pousafoles - e a aldea de Calvelo de Riba hai un topónimo que leva o nome de A Medorra, pero tampouco temos noticias da existencia por aquela zona dunha mámoa.

O outro xacemento máis próximo é a mámoa da Peniqueira, situada no cume do monte do mesmo nome, ao que podemos acceder desde Altiboa (Artes), ou desde A Pena (Ardaña). Trátase dun túmulo duns dous metros de altura, no que podemos ver no seu centro o "cono de violación".

Da cultura castrexia consérvanse un total de tres recintos: dous na parroquia de San Salvador de Sofán e un na de San Xurxo de Artes. Segundo información veciñal, hai constancia dun castro no lugar de Vilanova (Artes) pero que está achanzado polo labor agrícola.

O recinto castrexo de Artes coñécese polos nomes de **Coto do Castro**, Castro de Antelo ou Castro da Forca. Sitúase no cume do monte do Castro a uns 355 metros de altura, ao sur da parroquia, preto da aldea de Altiboa. Para chegar a el collemos neste lugar unha pista de terra, que nos leva ata este alto. Constitúe unha verdadeira panorámica de 360 graos sobre boa parte das terras do concello de Carballo e da propria vila. Neste cume xúntanse os lindes

Coto do Castro

das parroquias de Artes, Ardaña e Rus. O seu sistema defensivo consta de dous terrapléns concéntricos que rodean todo o recinto, cun foxo entre eles, que recobra máis profundidade na parte sur. Pola parte leste esténdese un antecastro. A súa entrada abrese cara ao sudoeste. Na parte máis alta da croa, hai uns penedos nos que aparecen gravados unha cruz, que sinala a división das extremas das tres parroquias que conflúen neste monte, e unha V, que simboliza o apellido Villardefrances. Contaban os señores deste pazo que todas as terras que vemos dentro do ángulo que forma a letra pertencían a esta casa.

Cruz e V no Coto do Castro

Este castro é prolífico en tradicións lendárias. Dise que "Ali no alto vivían os mouros". "No castro había túneles e parapetos para defenderse". "Había encantos, aparecía roupa ao sol, pero nunca se vía a ningúen". "Hai unha mina de ouro, que cando alguén a quería escavar, morría porque soltaba veneno". "No castro aforcaban os arcebispos aos rebeldes ata hai pouco tempo".

"Unha vez un fidalgo tiña unha filla que estaba namorada dun mozo que non lle gustaba ao pai, este colleu a filla e levouna ao castro e ali nunha pedra dixo: Haste desençantar o que sete bicos che ha dar. Cando o mozo se ía achegando á moza, esta iase conver-

tendo nun becho raro. Entón el gañou medo e marchou. E un pastor dixo que el a desençantaba. Deulle dous bicos, e segundo llos daba iase volvendo de novo en moza".

"Antigamente vivían os mouros e cando era o Antroido ulianse as filloas que aqueles facían". "Había una señora moura que vendía na tenda do castro e diciache, ofreciendo as mercadorías: ¿Gústache isto? . Se dicías que si, matábache. Tiñas que responderlle: Gústame mellor a señorita que a mercadaría. Daquela, dábache do que tiña". "Na Pedra da Cruz - que marca o lindo entre Vilardefrancos (Artes), Rus e Ardaña – apareceron moedas talladas". "No primeiro montouto de terra (antecastro) era o posto de garda dos mouros e, enriba (a croa) era a defensa, onde está a Pedra da Cruz".

"Tamén hai o Castro de Vilanova, aquí ao lado, con outro punto de garda mais está agora achanzado polo cultivo".

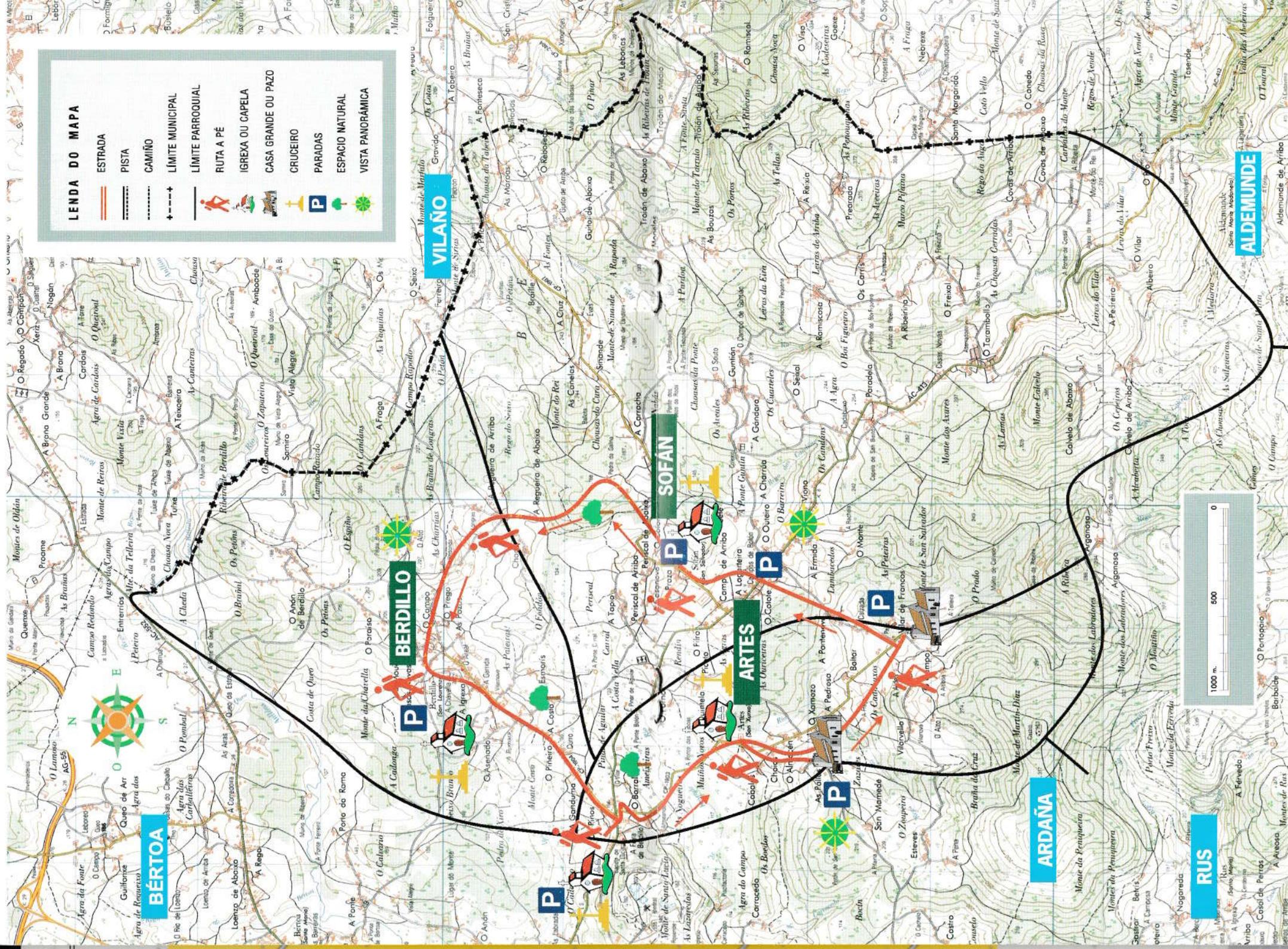
"Onde apareceron as moedas de cobre fora nas pedras á esquerda do sitio do combate e da tenda do comercio da moura (á esquerda da Pedra da Cruz)."

"Dende as casas de Vilanova ata a Pedra da Cruz, polo lado de Ardaña, chámase As Martendías e por iso, hai o dito. "Dende a Fonte de Vilanova ata o Bico da Martintín, hai una viga de ouro que pasan as rodelas do carro rozando nela".

Na parroquia de Sofán temos o **castro de Cotomil**, situado nunha zona chaira, a uns 250 metros ao noroeste da igrexa de Sofán. O recinto está moi destruído por mor que o seu sistema defensivo da parte oeste e norte foi desfeito para convertelo en terras de labranza. Na

Castro de Cotomil

parte sur conservase un parapeto de entre 3 e 4 metros de altura. A pesar do seu deterioro percibese no terreo a forma circular do castro. Por estar situado nunha zona chaira as súas defensas son artificiais. Segundo as súas lendas, “No castro viviron os mouros”. “Os nacionais subianse ao muro do castro para ver de defenderse dos franceses. Estes tirábanos a rolos desde arriba do muro”. Aquí apareceu unha espada de antenas, ademais dunha machada de ferro e outros obxectos. Actualmente está desaparecida. O seu pomo era fusiforme e de sección ovalada. A empuñadura remataba nas típicas antenas arqueadas. Este tipo de arma utilizouse a comezos da época castrexa e amósanos as influencias comerciais atlánticas e mediterráneas de Galicia nesta época.

O outro recinto castrexo da parroquia de Sofán denominase **castro de Guntián ou da Torre**, e sitúase sobre un outeiro, a uns 290 metros de altitude, entre as aldeas de Guntián e Ramiscosa. Pola parte oeste aproveita para a defensa a pendente natural do terreo que chega ata o río Carral ou Esperón. Despois desta defensa natural aparece un terraplén que se estende todo arredor da croa. Pola parte norte, leste e sueste, refórzase o seu sistema defensivo cun terraplén exterior e un foxo, porque o terreo é menos accidentado. Podemos acceder á croa polo sueste ou nordeste. Segundo o relato dun propietario do terreo, había un muro de pedra duns dous m. de ancho por catro de altura que rodeaba a croa, que seguramente correspondería aos restos da torre medieval que houbo aquí e que lle deu o nome da Torre. Cando tiraron estes muros apareceron restos de tella, olas, obxectos de ferro e a capa dun muíño.

Castro de Guntián

As lendas recollidas sobre este castro dinos que “*Ali había xentís que daban couzas que se volvian ouro, e había unha familia que lle daba aos encantos viveres e eles, a cambio, dábanlle couzas*”. “*Enriba do bico había unhas pedras cunha tampa que eran as casas onde vivían os xentís*”. “*Todas as noite ás doce, escoitábase cantar un gallo no castro*”. “*Ali vivían os xentís e había covas nas que se agochaban e viñan por auga ao río Asperón*”. “*No castro había tesouros*”.

IDADE MEDIA E MODERNA

Son poucos os datos históricos dos que disponemos sobre estas dúas épocas. Hai noticias da existencia de dúas fortalezas medievais. Unha situada en Villardefrancos, que ainda se conserva na actualidade integrada no medio dos dous corpos do edificio do pazo e que sobresae do tellado.

Esta torre foi a orixe da casa señorial de Vilardefrancos, fundadores do couto que houbo na parroquia de Artes.

Segundo Antonio Rioboo Seixas Villardefrancos, o emparentamento entre os Pardiñas, procedentes da torre de Razo, e os Villardefrancos, remóntase a García de Pardiñas, que loitou ao servizo dos Reis Católicos, como capitán que tiña baixo o seu mando 200 vasalos, no goberno do primeiro conde de Altamira, Rodrigo de Moscoso. Aquel cabaleiro, contraeu matrimonio coa filla deste, Berenguela Sánchez de Moscoso. Deste xeito os apelidos Pardiñas Villardefrancos manteranse unidos ao longo da historia desta casa señorial de Artes.

Torre do Pazo de Vilardefrancos

A torre medieval de catro andares que vemos hoxe en día, carece dos elementos defensivos, que tivera anteriormente. A finais do século XVII aínda conservaba as súas almeas e troneiras, segundo a descripción que desta casa fai Juan Ignacio Pardiñas (1680).

A outra torre estaba situada enriba do castro de Guntián. Esta, coñecida como o Castelo ou Torre de Asperón, foi soar primitivo da familia dos Andeiro, que tamén eran propietarios nesta zona das torres de Oza. A orixe desta familia está na parroquia de san Martiño de Andeiro, no actual concello de Cambre. Un membro desta familia foi Juan Fernández de Andeiro, citado por Carré Alvarellos nunha coñecida lenda. Entre os seus descendentes figurará Pedro Bermúdez de Castro, tivo de segundas nupcias por filla a María de Cayón, que emparentou con García de Pardiñas Villardefrancos. Os bens dos Andeiro convertérónse en morgado por facultade real en 1525, a través de Teresa Bermúdez de Castro. Este vínculo pasou a poder de Lucía Prego de Montaos e Bermúdez de Castro, e logo por falla de sucesión desta, ao seu medio irmán Gonzalo Prego de Montaos, a quen lle sucedeu a súa filla María Prego de Montaos Andeiro, señora da casa de Andeiro e xurisdición de Sofán. Un neto desta, Jacinto Gregorio de Pazos Falcón e Andeiro, fundou en 1697 a capela das torres de Oza. Máis tarde o morgado recae en Manuela Ponce de León, que enlazaría co conde de Priegue, Juan Ozores Silva Sequeiros de Sotomayor, pasando á súa filla, Micaela Jacoba Ozores Sequeiros, que foi señora das torres de Oza, de San Estevo de Goiáns, da casa de Sísamo, da fortaleza de Asperón e da xurisdición de Sofán, faleceu esta dama en 1821. Á súa morte houbo fortes disputas entre os seus tres fillos: Juana, José María e Francisco Javier Quiroga Ozores.

A comezos do século XVII, por datos que nos achega as **Memorias** do Arcebispado de Santiago, do cardeal Jerónimo del Hoyo, sabemos que a parroquia de Sofán con 110 veciños (427 habitantes), era a segunda máis poboada, despois da de Rus. Os bens dos que disponía esta parroquia repartíanse entre Gregorio de Pazos, o conde de Altamira, as monxas da Coruña, García de Pardiñas e o párroco. A presentación da mesma correspondía alternativamente ao cabido de Santiago e ao arcediago de Nendos. Dinos ademais Del Hoyo que había daquela na parroquia de Sofán catro capelas: Santa María do Monte, San Pedro, San Bieito e Santa Marta, e unha confraría do Sacramento. Como podemos ver áinda non se fundara a capela de Santo Hadrián da Piña.

Das catro capelas citadas actualmente tan só existe unha, a de San Bieito situada en Paradela, ainda que este non foi o seu lugar orixinal, xa que anteriormente localizábase no lugar da Ermida, próximo aos Campos de Bolón. A nova capela constrúese no chamado campo de Paradela no ano 1860, onde había un cruceiro.

Polos datos que nós recollemos, a capela de Santa María do Monte - que Del Hoyo sitúa en Sofán - corresponde coa que houbo no cumio do actual monte de Santa Lucía na parroquia de Artes. Esta capela citase na demarcación desta parroquia que fai o Marqués de la Ensenada: "Comenzando en el marco de Fuente Seca, sigue por otro que se nombra do Cuarto

hasta el do Cadavoso, y corre en derechura por la capilla de Nuestra Señora del Monte al puerto de Carracedo...". Segundo unha veciña da Feira de Berdillo nacida no ano 1940, di que aínda se lembra de ver as pedras dos restos da capela. E tamén nos contou: "Santa Lucía sempre estivo alí abaxo. Eran catro irmás, que se vián unhas ás outras: Santa María do Monte, Santa Ana da Rabadeira, Santa Margarida de Montemaior e Os Milagres de Caíón".

A capela de Santa Marta, corresponde coa que houbo preto de Aldemunde de Abaixo, nunha finca que aínda se chama a Chousa de Santa Marta. Ali aínda se conserva a súa fonte, onde vai a xente a buscar auga para lavar os óidos. A auga deste manancial encanouse ata unha fonte que se fixo no adro da igrexa parroquial de Santa Madalena.

Fonte de Santa Marta en Aldemunde

Polo que respecta á citada capela de San Pedro, a penas conservamos datos. No Catastro de Ensenada citase na demarcación do couto da parroquia de Sofán o mosteiro de San Pedro de Calvelo: "Comenzando en la Fuente Seca, sigue al marco da Picota, desde allí a otro nombrado do Petón y corre por Agromeán subiendo a orrillas del río del Esperón hasta el monasterio de San Pedro de Calvelo...". O único que pudemos descubrir en Calvelo de Riba foi que hai unha casa denominada "Casa da Cruz" e que unha finca do Petón do Calvelo leva

por nome "O Campo Santo", pero descoñecemos se estas denominacións tiñan algo que ver coa capela de San Pedro. Na capela de San Bieito de Paradela hai a imaxe de San Pedro, e celebran festa na súa honra.

Sobre a parroquia de San Xurxo de Artes, Del Hoyo infórmanos de que ten 28 veciños (108 habitantes). As súas rendas dividíanse en dúas partes: unha ía destinada ao párroco, e outra para o cabido de Santiago. Dinos ademais que nesta parroquia atópase a casa de Villardefrancos.

Da parroquia de San Lourenzo de Berdillo achéganos que ten 22 fregueses (85 habitantes) e que as súas rendas repártense en catro partes: dúas para o párroco, un cuarto para o mosteiro de San Martiño de Santiago, e outro para un foreiro dese mesmo cenobio.

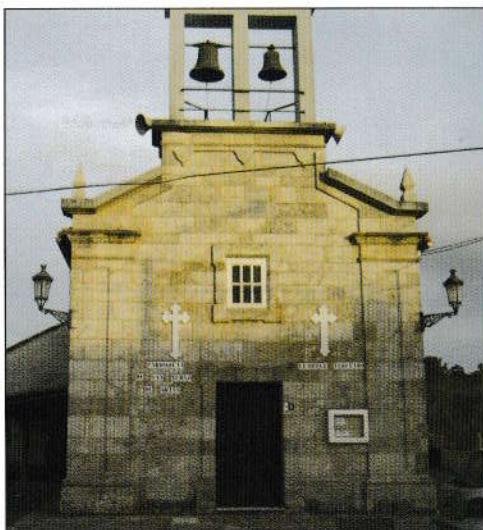
Da actividade construtiva relixiosa nestes séculos, tan só temos noticia duns traballos realizados na igrexa de San Lourenzo de Berdillo cara ao ano 1652.

Na obra civil destaca a construcción do pazo de Vilardefrancos, unha obra de trazas renacentistas, con modificacións posteriores. No expediente de ingreso na Orde de Santiago referido ao membro desta casa Juan Ignacio Pardiñas (1680), faise unha descripción desta casa : "Estaba formada por unha torre de catro andares provista de almeas, troneiras e fiestras, e que a esta, arrimóuselle un gran corpo de edificio, cunha portada decorada por catro columnas e outros elementos decorativos, e cun escudo na parte superior".

Se observamos o edificio actual, vemos que substancialmente segue conservando estes mesmos elementos.

Sobre a historia destas tres parroquias no século XVIII, achéganos datos o Catastro do Marqués de la Ensenada (1752).

A parroquia de Artes tiña por estes anos 57 veciños (221 habitantes). 1 eclesiástico, que era o párroco e 56 seglares. Estes distribuíanse por oficios do xeito seguinte: "Hijosdalgo: 1; jueces ordinarios de coto y abastecedor de vino: 1. Este era labrador y como juez ganaba al año 100 reales y como abastecedor 360; carpinteros que trabajaban la cuarta parte del año: 2; canteros: 1; herreros: 2; zapateros: 3. Todos estos ganaban 3 reales al día; estanquilleros y

Igrexa de San Xurxo de Artes

taberneros: 1; Como estanquillero ganaba al año 69 reales y 24 maravedis, y como tabernero 160 reales; arrieros que traficaban con harina: 3. Dos de ellos ganaban 145 reales al año y un 728; labradores: 35; viudas 4 y solteras 2". Tanto a parroquia coma o couto que había dentro dela, eran señorío de Rodrigo de Pardiñas e Villardefrancos, (retrato do cal está no Pazo do Monte, Trasancos, Ferrol). Esta freguesía estaba incluída na xurisdicción real de Berdillo, dentro da antiga provincia da Coruña.

A demarcación da parroquia que nos dá este Catastro é a seguinte:

"Comenzando en el marco de Fuente Seca, sigue por otro que se nombra do Cuarto hasta el do Cadavoso, y corre en derechura por la capilla de Nuestra Señora del Monte al puerto de Carracedo, de allí por la Fuente de Artes a una piedra blanca que está en el monte del lugar das Pallas al río dos Pios, desde este a la fuente Bieito, continuando por la que se nombra de Martín Díaz a la cruz del castro Ourego y río abajo al marco de la Briceira y de allí al de la Fuente Seca, primera demarcación".

A demarcación que nos dá para o couto era esta: "Comenzando en el arroyo nombrado dos Pios sigue a la fuente de Bieito, desde la cual pasa por la de Martín Díaz hasta la pena de la cruz de Castro de Ourego, desde allí al petón da Riba por donde corre a la presa del Picoto y continuando hacia abajo sigue al río dos Pios, primera demarcación".

A distribución dos cultivos nesta parroquia era a seguinte: "Hai 5000 ferrados de sembradura de trigo; 1500 de tierra de sembraduras; 7 de lino; 10 de hortaliza; 24 de prados de regadio; 80 de prados de particulares; 3700 de montes bajos abiertos y comunes en cuanto al pasto; 18 ferrados de una dehesa real al sitio de Xamozo; 200 ferrados de una dehesa particular al sitio de Teigeiro; 6 de pinabates".

Os cultivos más estendidos eran o trigo, o millo, o millo miúdo, a cebada, as castañas, fabas, legumes e liño. Tamén había diversidade de gando vacún, equino, caprino, ovino e porcino. Contabilizábanse dentro da parroquia un total de sete muíños hidráulicos. Os veciños pagaban varios tributos ao clero, e aos señores laicos. O décimo do trigo, centeo, millo, liño, años e cabritos, repartíano entre o párroco e o cabido de Santiago. A oblata era para o cura párroco e consistía en medio ferrado de trigo. O arcediago de Nendos recibía polo voto de cada veciño que tiña labranza medio ferrado de trigo e os demás pagaban cuarto ferrado. O imposto da loitosa pagábase a Rodrigo de Pardiñas e consistía en 8 reais por cada veciño, cabeza de casa, que morrera dentro do couto. Finalmente pagaban un imposto ao rei de 72 reais ao ano entre toda a veciñanza.

A parroquia de Berdillo contaba nesta época con 58 veciños (225 habitantes); un eclesiástico, o párroco e 57 seglares. A distribución destes último por oficios era deste xeito: "Taberneros que ganaban al año 150 reales: 1; estanquilleros que ganaban 24 reales al año: 2; escribanos reais que ganaban al año 150 ducados: 1; notarios apostólicos que ganaban al año 100 reales: 1; sastres que ganaban al día 2 reales y 50 reales más por venta de paños or-

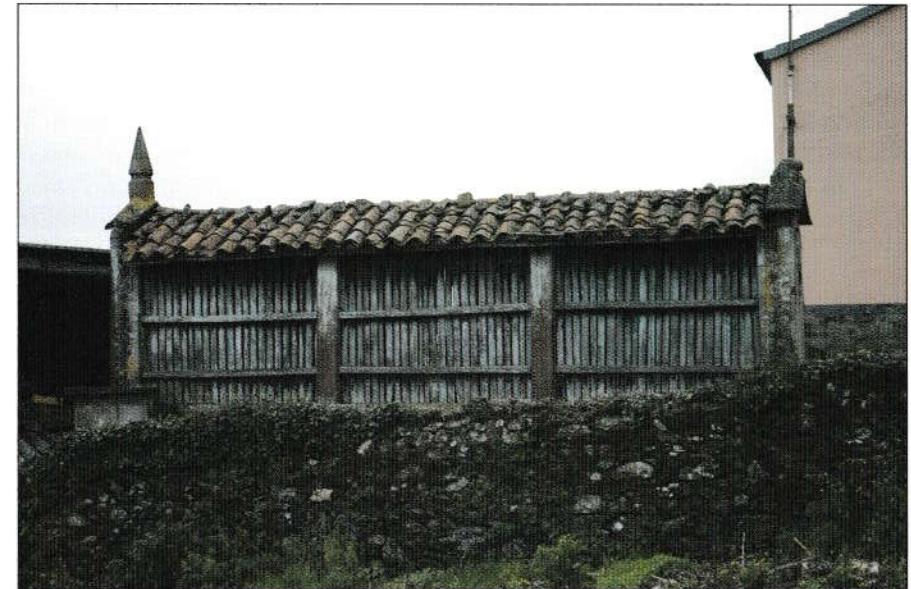

dinarios de poca estimación: 2; sastres que trabajaban medio año y ganaban 150 reales al año: 1; herreros que lo eran dos meses al año y ganaban 150 reales: 1; zapateros que ganaban un real diario: 1; zapateros que solo trabajaban el oficio un mes al año y ganaban 30 reales: 1; zapateros que trabajaban dos meses al año y ganaban 60 reales: 1; arrendatarios de los frutos que pertenecían al Monasterio de San Paio de Antealtares de Santiago y ganaban al año 150 reales: 1; y pobres que no se incluían en el vecindario: 8. El resto de vecinos hasta el total de ellos eran labradores, viudas y solteras". Esta parroquia estaba incluida na xurisdicción de Erboedo e era de señorío particular de Diego (José) de Oca e Cadórniña (Rivadeneyra y Ulloa Bolaño), coronel do Rexemento de Betanzos e señor da Mezquita. A nivel administrativo pertencia á antiga provincia da Coruña. A súa demarcación, segundo o devandito Catastro, era a seguinte: "Comenzando en el mojón de la Piedra Ancha caminaba la división al. Porto Loureiro, al de Piedra Longa, fuente do Canle y a la das Yeguas, de aquí al mojón de Bovealiban, fuente da Area y Píente Carral, de allí al río de Sachín, y a la medoña de piedras que se halla junto al lugar da Fraga, de esta a la fuente Furada y a una laxe que divide este termo del Vilano y de aquí se va unir con la primera demarcación".

En toda a parroquia había un total de 4273 ferrados dedicados a algún tipo de cultivo que se repartían deste xeito: "15 de huertas; 1520 de sementeira; 38 de prados de regadio y sécano; 2400 de montes; 14 de una dehesa real estando los 286 ferrados restantes ocupados por el terreno de las casas, sus salidos, caminos y zarzales". Os veciños pagaban ao clero e aos señores laicos varios tributos. Pagábase o décimo dos froitos recollidos ao párroco de Montemaior e o mosteiro de San Paio de Antealtares de Santiago. O seu valor ascendía a 2.598 reais ao ano. A oblata era tamén para o cura e consistía en medio ferrado de trigo por veciño; a igual que a primicia, que pagaban os veciños casados, e constaba dun polo e 4 reais. Ao arcediago de Nendos pagáballe cada veciño casado medio ferrado de centeo polo tributo do voto.

A Diego de Oca e Cadórniña había que darlle de vasalaxe pola loitosa unha res de catro patas, valorada en 40 reais. E finalmente pagábaselle ao rei 66 reais cada ano.

Sofán tiña a mediados do século XVIII unha poboación de 234 veciños (980 habitantes), 5 eclesiásticos, incluído o párroco e 229 segrelas. Estes distribúianse segundo a súa profesión do seguinte xeito: "Juez de coto: 1; Al no atender la vara de justicia no tenía ganancia por su cargo, pero si por arriero de vino, por lo que ganaba al año 440 reales; teniente de juez: 1. Era a la vez labrador y por su oficio de juez ganaba al año 150 reales; escribano de número de la jurisdicción: 1. Ganaba 3300 reales anuales; hijosdalgo: 1. Como traficante de cueros ganaba al año 1000 reales; notario apostólico: 1. Ganaba anualmente 200 reales; maestros de niños: 2. Uno era labrador y por su trabajo ganaba al año 50 reales. El otro hacía platos y escudillas de madera y por éllo ganaba 44 reales anuales; herreros: 2. Ganaban al día 3 reales y medio; carpinteros: 8. Trabajaban este oficio la cuarta parte del año y ganaban al día 3 reales

Hórreo en Calvelo

y medio; curtidores: 7. Eran también labradores y ganaban al año 440 reales; arrieros de vino: 5. Ganaban al año: uno 3873 reales; uno 2280 reales, uno 1800, uno 1440 y uno de ellos por ser también abastecedor de vino ganaba por todo 2810 reales anuales; arrieros de trigo y harina: 2, ganando uno 672 reales al año y otro 3300; abastecedores de vino forastero: 1. Ganaba 320 reales al año; taberneros: 2. Ganaba cada uno 66 reales al año; estanquilleros de tabaco: 2. Uno ganaba 111 reales anuales y otro que además trabajaba de labrador ganaba 83 reales; labradores: 141; jornaleros: 1; viudas: 14; solteras: 5; pobres: 9". Esta parroquia estaba incluida na xurisdicción real de Bergantiños, sendo señorío do conde de Graxal. O señorío do couto que había dentro dela correspondía a Micaela de Silva e Pazos, viúva, veciña de Vigo: era da linaxe dos Andeiro, filla de Sequeiros e Pazos Figueroa, é dicir, dos Condes de Priegue, propietarios do Pazo da Peregrina, na parroquia olívica de San Tomé de Freixeiro. A demarcación que se nos dá da parroquia era: "Comenzando en el marco de Pizarra de San Adrián sigue al del del lugar das Pesqueiras y corre por otro que se halla al sitio de Tores hasta la piedra de la Toca, desde allí por Arganosa a la Puentecarral, desde la cual corre río abajo hasta el marco de san Adrián, primera demarcación".

A demarcación do couto comezaba en: "La Fuente Seca sigue al marco da Picota, desde allí a otro nombrado do Petón y corre por Agomeán subiendo a orillas del río del Esp-

rón hasta el monasterio de San Pedro de Calvelo desde donde continúa por la piedra de la Toca a la Fuente Seca, primera demarcación”.

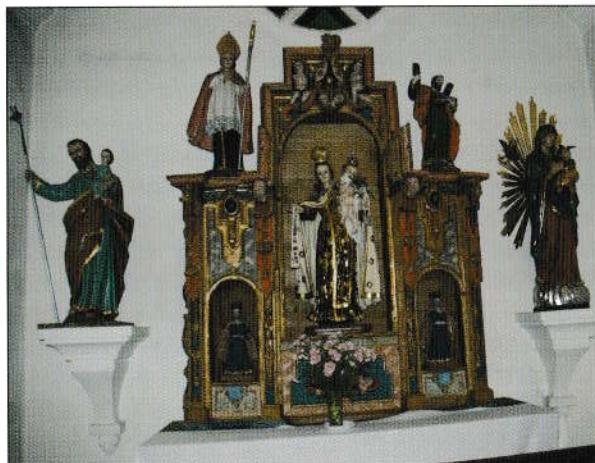
En toda a parroquia había 15722 ferrados de cultivo distribuídos deste xeito: “100 ferrados de tierra de lino; 5104 de tierra de sembradura; 68 de hortaliza; 87 de regadio; 100 de prados de secano; 396 de montes leñados cerrados de particulares; (1170 de montes altos abertos y comunes en cuanto al aprovechamiento del pasto; 6079 de montes bajos abiertos y comunes en el todo, pertenecientes al coto); 4 dehesas del rei cada unha de 10, 4, 1 y 1 ferrados; 18 ferrados de térreno de las casas, caminos y zarzales”.

Producíase sobre todo trigo, centeo, millo, fabas, legumes e liño. Había 22 muíños hidráulicos, un de dúas pedras e o resto de unha. O tributo do décimo que pagaban os veciños ía para o párroco, o cabido de Santiago, ao convento de Santa Bárbara da Coruña e ao cabido da Colexiata dessa mesma cidade. A oblata era para párroco e consistía en medio ferrado de trigo. O arcediago de Nendos levaba o tributo do voto, medio ferrado de centeo, de cada veciño que tivera labranza. Como tributos laicos, pagábase o décimo ao conde de Altamira, a Rodrigo de Pardínas, e o do Couto ía para Micaela de Silva e Pazos. A loitosa percibiaa o Conde de Graxal e consistía na mellor peza de gando de catro patas, valorada en 100 reais. Os veciños do Couto pagábanlla a Micaela de Silva. Esta parroquia pagáballe ao rei 289 reais ao ano.

Durante o século XVIII, a maioria das igrexas do que hoxe é o concello de Carballo sufriren remodelacións ou foron construídas de novo. Esta abundancia de obras no patrimonio eclesiástico débese á mellora da economía rural durante este período. Boa parte destas obras

serán custeadas polas propias fábricas parroquiais cos beneficios que sacan dos bens dos que disponen, das fundacións ou das axudas que lles achegan os fregueses.

A comezos do século XVIII reedifícase a igrexa de San Lourenzo de Berdillo, que estaba situada onde se atopa o actual cemiterio. Segundo datos recollidos no libro “O patrimonio relixioso de Carballo” de Desirée Domínguez Pallas, entre 1725 e 1727 fanse os muros e a cuberta do templo e da sancris-

Retablo da Virxe do Carme en Berdillo

tia. Uns anos despois (1736 e 1737), constrúense os altares barrocos de San Roque e da Nosa Señora da O. En 1799, levantarase unha nova fachada e espadana. Na igrexa actual, consérvanse dous altares laterais barrocos. No da dereita aparece esta inscrición: “Hizolo D. Thomas Garzá Año 1774”. No centro aparece a Virxe do Carme e, de esquerda a dereita e de arriba a abaixo, S. Brais bispo, S. Andrés coa cruz aspada, S. Cosme e S. Damián. O retablo da esquerda está presidido por S. Roque, e abaixo, á esquerda, S. Paulo co libro pechado e, á dereita, S. Pedro co libro aberto. Neste retablo hai un sagrario coa inscrición “Accipite et manducate”. Foi pintado por un sonado artista compostelán. Na parede da esquerda, debaixo do coro, vemos as imaxes solas de S. Outelo bispo co can e de S. Marcos co libro aberto, ámbalas dúas barrocas.

A igrexa actual de San Salvador de Sofán constrúese no ano 1732, segundo consta na inscrición que hai na súa cabeceira. A mediados do século XIX, sufrirá unha profunda remodelación que lle afectará sobre todo á fachada.

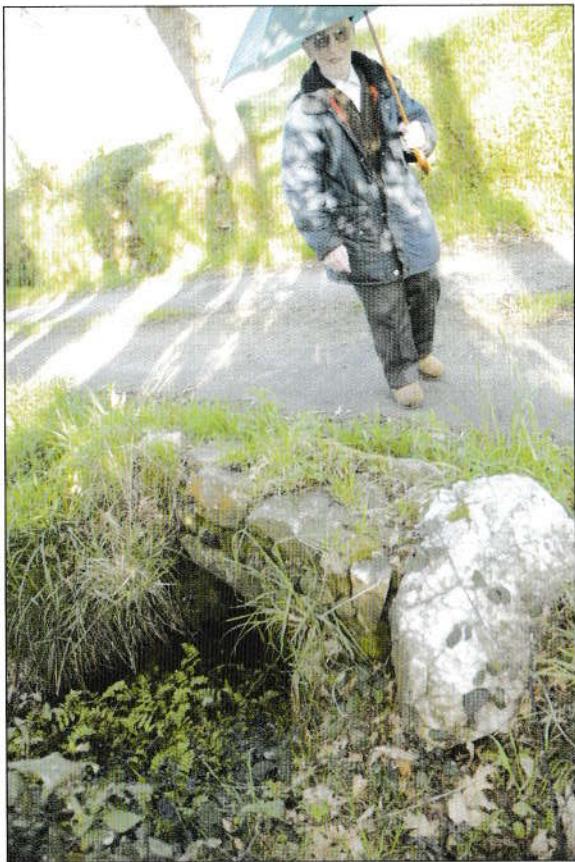
Esta igrexa anteriormente estivo situada en Guntián, no lugar chamado Agra de Riba ou Agra do Grixario, segundo nos contou unha informante desta aldea.

A esquerda da fachada do actual templo vemos un escudo coas armas da casa de Vilardefrancos e, no muro lateral derrito, hai dous cos símbolos dos Bermúdez, Castro, Moscoso e Lara. Isto indicaríanos que seguramente estas familias colaborarían economicamente na construcción da nova igrexa. Segundo un informe de mediados do século XVIII, sobre a situación das capelas desta parroquia - recollido por Desirée Domínguez, -sabemos o número de ermida que había e as condicións nas que se atopaban: “En esta Yglesia de Sofan se allan: la del Glorioso

Escudo lateral da igrexa de Sofán

san Benito, síta en el lugar da Hermida de dicha feligresía y la del Glorioso San Pedro, síta en el lugar de Calvelo y la de la Gloriosa Santa Marta, síta en los términos de esta feligresía y la de Aldemunde, y la de Glorioso San Adriano, síta en el lugar da Piña, términos de esta feligresía, y la de Santiago de Vilaño, cuas cuatro capillas lo son muertas, sin renta ni patrón alguno que las repare, mas que tan solamente la deboción de los feligreses, que por conservar dichas capillas lo hacen de su deboción; están con sus puertas y llaves, cubiertas de texa y madera, su altar cada una con la caxa en que se allá el patrono de cada una y el día que se dice misa en cada una de ellas, se adornan y componen con los hornatos de la yglesia".

Fonte de San Bieito na Ermida

Como podemos comprobar o estados destas capelas non era moi satisfactorio, xa que carecían de renda algúnhia para o seu mantemento. Dúas delas xa están desaparecidas. Nas nosas pescudas por descubrir a situación destas dúas ermidas, obtivemos como resultado a localización da capela de Santa Marta, preto de Aldemunde de Abaixo. Os veciños ainda lembran a leira na que se emprazaba e a súa fonte. Non obstante, da de San Pedro de Calvelo a penas conseguimos datos. Do traslado da de San Bieito desde A Ermida ao Campo de Paradela tamén a penas quedan lembranzas na veciñanza. Un informante do lugar da Rachola indicounos a finca na que había sobre un valado a cruz de San Bieito e tamén a fonte deste santo. Esta última é ben coñecida, segundo algún informante a súa auga botábase nas leiras para matar o verme do millo.

A igrexa de san Xurxo de Artes construiuse a finais do século XVIII. Neste mesmo século fundáronse tamén nesta parroquia as capelas de Santo Andrés das Pallas, fundada por Josep Vermudez del Billar, cura pároco de Bértoa. Os veciños ainda lembran os seus restos. No ano 1711 fundase a de Santo Antón.

Altar maior de Artes

Canto á arquitectura civil existen unha serie de casas señoriais construídas pola fidalguía terratenente. De todas elas a más salientable é o pazo de Vilardefrancos construído no século XVII, centro reitor de todas as terras e lugares acaselados esparexidos polas parroquias de Artes e Sofán. Na mesma parroquia de Artes están tamén o pazo das Pallas, levantado no século XVIII, que conserva na súa fachada un ostentoso escudo coas armas do Bermúdez, Castro, Vilardefrancos e Pardiñas. Este morgado foi fundado en 1600 polos Pardiñas Villardefrancos e Bocanegra. Nesta mesma parroquia tamén estaba a casa de Ermeade, que - segundo Martínez Barbeito - pertenceu aos Rodríguez Figueroa. No século XVIII aparece como dona desta casa María Gómez de Rioboo. Segundo os donos actuais dunha parte que ainda se conserva desta casa, xa que a outra metade foi derrubada para levantar unha nova construcción, que era o pazo dos Ozores e despois pasou a Julio Barrigón, apoderado da mesma, quen no ano 1972 lla vendeu aos propietarios actuais. Conserva un pequeno escudo borroso, enriba dunha porta. Tamén dixerón que onde está a nova casa estaba a tulla na que se depositaban os ferrados de cereal que recollían das rendas.

Escudo do Pazo das Pallas

Casa de Garcia de Searez en Vilar

Preto do Ermeade está o Vilar, onde se conserva a casa dos García de Searez, unha familia que tivo a súa orixe en Santo Tomé de Ames, nunha casa que xa no século XVIII estaba arruinada, pero que conservaba o escudo. O que iniciou o vínculo nesta casa de Artes foi Benigno García de Searez e Fernández, natural do lugar do Mato, na parroquia de Santa María de Roo (Noia).

Na parroquia de Sofán tan só temos constancia da existencia dunha casa fidalga en O Periscal, da que actualmente non quedan restos. Segundo Martínez Barbeito, este vínculo creouno Antonio Bermúdez de Moscoso no ano 1690.

En Berdillo, segundo un informante da parroquia, existiu unha casa preto da igrexa que tiña escudo, mais cara ao ano 1980 cando se reformou, este desapareceu.

IDADE CONTEMPORÁNEA

Durante todo o século XIX as estruturas do Antigo Réxime seguiron vixentes en todo o medio rural galego. Os labregos seguían sendo o grupo social maioritario que traballaban unhas terras que, na meirande parte dos casos, non eran da súa propiedade senón arrendadas ou aforadas á fidalguía secular ou á igrexa. Nas tres parroquias carballesas que estamos a estudar cumplíranse tamén estas características. Nelas, as dúas terceiras partes dos labregos tiñan as terras arrendadas ou aforadas. Esta situación de dependencia era a causa principal da miseria que padecía o campo e foi a que provocou a emigración cara aos países latinoamericanos. Cara a finais deste século e co mezos do seguinte, aparecerán as primeiras asociacións agrarias no concello de Carballo, un dos pioneiros en contar con afiliados á Solidaridad Gallega.

A guerrilla carlista contra o liberalismo español tivo pouca incidencia en Bergantíños, xa que na comarca non existiu un núcleo organizador deste movemento impulsado pola fidalguía e a igrexa.

No Antigo Réxime as parroquias de Artes e Sofán pertencían á xurisdición de Bergantíños, xunto coas de Aldemunde, Sísamo, Traba, Goiáns, Oza, Razo, Vilela, Cabo Vilaño, Torás, Lestón, e Soutullo. Todas elas de reguengo e señorío secular, áinda que tanto en Sofán coma en Artes había dentro da parroquia un couto. O de Artes, de señorío dos Pardiñas Vilaldefrancos, e o de Sofán dos Ozores. Berdillo estaba integrado na xurisdición secular de Erboedo, xunto con esta parroquia e as de Lendo e Lemaio. O seu señorío exerciña a familia Oca e Cadórniña.

Procesión do Socorro
e casa da audiencia en Berdillo

Curiosamente nesta parroquia de Berdillo era onde estaban a audiencia e mailo cárcere da antiga xurisdición de Bergantíños (en pé áinda en 1846, segundo o "Diccionario" de Madoz). A outra Casa da Audiencia de Bergantíños estivera en Lestón, A Laracha, arruinada xa en 1827 (segundo o "Diccionario" de Sebastián de Miñano y Bedoya). Algún veciño maior da parroquia díxonos que pasando a igrexa, en dirección ao Moucho, hai unhas leiras no lado esquierdo que áinda lle chaman O Cazre, porque contaban que ao labrar alí atopáronse os cimentos desta construcción.

Cando no Trienio Liberal se acomete a primeira división administrativa do estado español en concellos, no territorio que comprende actualmente o municipio de Carballo, créaronse os concellos de Sísamo, Rebordelos e Sofán, así aparecen no repartimento que a deputación de Galicia fai para darrle a

coñecer aos concellos a cantidade que tiñan de quintas, na contribución territorial e no consumo do ano 1821. Non obstante, no proxecto dos novos concellos agrupados por partidos xudiciais aprobado no 1836, os tres concellos anteriores, concéntranse no de San Xoán de Carballo, formado polas actuais 18 parroquias, dentro do partido xudicial do mesmo nome.

A poboación das tres parroquias por esta época era:

Parroquias	Nº de veciños	Nº de almas (habitantes)
Artes	81	452
Berdillo	88	459
Sofán	209	1.142

O total de habitantes do concello carballés era de 9.077 habitantes, correspondéndolle tan só á parroquia de San Xoán de Carballo 410. Sofán era a parroquia máis poboada, á que lle seguía a de Santa María de Rus con 1.025 habitantes.

A economía ao longo deste século XIX, como xa indicamos, estaba baseada na agricultura e na gandería , sendo os cultivos principais o trigo, o millo, o centeo, as patacas e legumes. O gando máis abundante era o vacún. A pouca industria artesanal que había limitábase aos muíños fariñeiro, teares e outros oficios relacionados cos traballos agrícolas. A comercialización dos produtos do campo facíase a través da feira de Berdillo que se viña celebrando desde moi antigo. Cambiou de lugar en varias ocasións (Campo Rapado, Campo das Seixas). Lucas Labrada (1804), describenola así: “*Feria el quarto domingo, en el lugar de Verdillo ou S. Jorge de Artes, a donde se lleva ganado vacuno, caballar, carneros, gallinas, pollos, granos, pan cocido, lienzos del país y paños y algunas veces se repite de allí a ocho días la misma feria, que llaman Feyrón*”) pero sempre estivo ao pé da vía principal de comunicación, que era o camiño que desde A Coruña se dirixía cara ás terras fisterrás : “*Adiós, Feira de Berdillo, /feira de perde-lo tempo, / onde se venden os homes / a un maravedí o cento*”.

Cando na primeira metade do século XX, Carballo se converteu nun núcleo de poboación destacado, as autoridades municipais, co apoio do comercio carballés, emprenden os trámites para o seu traslado a esta vila. A pesar da oposición dos cregos das parroquias próximas e das autoridades eclesiásticas, no ano 1941, realizarase este traslado.

A obra relixiosa máis importante que se levou a cabo durante este século XIX foi a construción da nova igrexa de Berdillo, na década dos anos trinta, pero polos malos materiais utilizados e a falla de contrafortes, apareceron problemas na estrutura do edificio ao pouco tempo. Así, ao longo deste século, fixéronelle varios recoñecementos e reformas. Cara a finais de século estaba case en ruínas de ái que se reforzara coa construcción de novos estribos, manténdose en pé ata levantar unha nova edificación cara a 1931.

A igrexa de Sofán tamén se reedifica en grande parte no ano 1844. Dáselle unha maior altura aos muros e reconstruirase algúns desde a base. Farase de cantería unha nova fachada e a torre campanario, a imitación da que se construíu na igrexa de Sísamo.

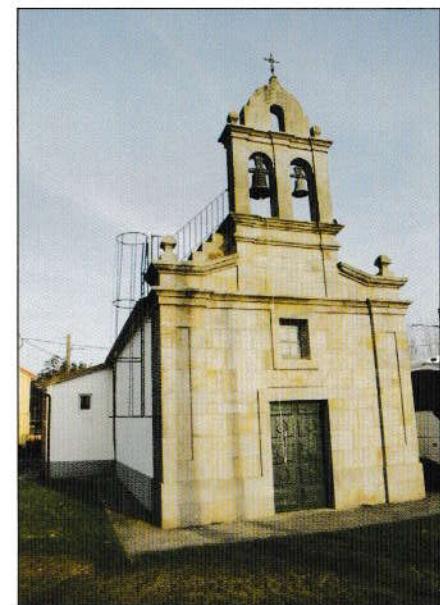
No ano 1860 levántase a nova capela de San Bieito no campo de Paradela, trasladándose do lugar de A Ermida, onde se atopaba anteriormente.

Capela de San Bieito de Paradela

Será a partir do ano 1920 cando a parroquia carballesa lle supere en poboación. Durante toda a metade deste século a poboación das tres parroquias vai en aumento. Na de Sofán comeza a descender a partir de 1950, en Berdillo na década seguinte, e na de Artes despois de 1970.

Carré Aldao na súa *Geografía del Reino de Galicia* (ca.1928), fóra dos datos de poboación e aldeas que componen cada unha das tres parroquias, pouca máis información nos achega. De **Artes** dímos que hai unha escola nacional de nenos e que en Pallas atópase a casa señorial dos Enríquez, en referencia ao pazo das Pallas. De **Berdillo** informámos que o cuarto e quinto domingo de cada mes celébrase unha concorrida feira no Campo de Verdillo, que antes tiña lugar na límitrofe parroquia de Artes. Cando se repite o quinto domingo chámase feirón. Dinos tamén

Capela do Santo Adrián da Piña

Deste século XIX tamén é a capela de Santo Adrián da Piña situada nos límites das parroquias de Sofán (Carballo) e Vilaño (Laracha), onde se celebra unha importante romaría o 16 de xuño, á que acoden moitos devotos das parroquias da redonda. A imaxe, obra do escultor compostelán Francisco Rodeiro, aparece cun coitelo cravado na gorxa, en lembranza da súa decapitación.

A comezos do século XX Sofán seguía sendo a parroquia máis poboada do concello.

que nesta freguesía conservouse durante algún tempo o pazo e o cárcere da xurisdición de Bergantiños e que estaba ao pé da igrexa, e que agora ese soar está ocupado por vivendas particulares.

Familia de Berdillo. Comezos século XX.

en Berdillo. Logo segundo a información que nós recollemos, este curtidoiro trasládase cara o ano 1950 á casa do Forno, polo seu fillo López Fraga e manterá a súa actividade ata 1970. Na Fonte Chavella (Berdillo) e despois en Artes, estivo o curtidoiro de Bardanca.

Contra os anos vinte montou Generoso Queijo Fraga a fábrica do Tarambollo, logo continuou o seu fillo, e actualmente, segue con ela o seu neto.

O movemento agrario pola redención de foros comeza a estenderse por toda Galicia e tamén está presente nestas parroquias bergantiñáns. Esta loita agraria provocou a aproba-

En canto a Sofán recolle que é a parroquia máis poboada do concello, ten escola nacional de nenas e que formou o couto redondo do seu nome na primitiva provincia de A Coruña.

Nos primeiros anos deste século os cambios producidos na economía agraria foron moi reducidos con respecto ao século anterior.

Ademais da agricultura houbo tamén pequenas iniciativas industriais como os serradoiros, un deles aínda se maten activo no Tarambollo e varios curtidoiros de peles.

Segundo datos recollidos polo historiador Xan Fraga, no ano 1921 José López García solicita permiso no concello para instalar un fábrica de curtidos.

ción da Lei de Redención dos Foros (1926), o que significou o ocaso do Antigo Réxime. A actividad sindical comeza a ter presenza nas pequenas vilas e no mundo rural, intensificándose nos anos previos á II República. O sindicato anarquista CNT ten unha sé en Sofán, constituíndose unha filial do mesmo en Artes, sendo os primeiros afiliados desta os arrendatarios do Couto de Vilardefrancos.

Co motivo do andazo que se deu en Galicia no 1918, producíronse moitas mortes, sobre todo no rural. En Sofán houbo incluso varios enterramentos no mesmo día. Diante da saturación do pequeno cemiterio do adro, os veciños solicitan a ampliación do mesmo, e, para

Cemiterio antigo de Sofán

isto, dirixense á xunta local de sanidade e ao gobernador civil, mais o alcalde carballés e sanidade local, ordenan a súa clausura e deciden que se fagan os enterramentos nun terreo máis afastado da igrexa. A maioría dos veciños opónense a esta decisión e seguiron soterrando no cemiterio clausurado. Cando o domingo 16 de febreiro de 1919, se obriga a facer o enterramento dun neno no futuro camposanto, prodúcense protestas, e diante da comitiva plántanse un grupo de mulleres e nenos. Entón a garda civil - que fora requerida polo alcalde e que resulta lesionada polas pedradas - comeza a disparar, matando a catro mulleres. As vítimas serán sepultadas no cemiterio de Artes, producíndose unha gran manifestación de rabbia e dor. Houbo tamén varias detencións e encarceramentos relacionados con estes acontecementos.

A pesar do intento por parte das autoridades de calar estes graves sucesos, os xornais da época fixérонse eco dos mesmos.

En Carballo intentouse organizar unha manifestación o domingo seguinte, pero as autoridades impedirono. No local da Irmandade da Coruña houbo un mitín sobre estes feitos, no que participaron varias forzas políticas e sociais.

O gobernador prohibiu realizar enterramentos en Sofán, ata realizar a tramitación do expediente de clausura do vello cemiterio e a apertura do novo, trasladándoos a Artes. Cando sucederon estes feitos estaba de párroco Antonio Carracedo Viña (1873-1958), natural de Casal de Perros (Rus), facía dous anos que chegara á esta parroquia, procedente de Rianxo. Houbo veciños que o culparon porque fora un dos impulsores do novo cemiterio, xunto con algúns fregueses e máis o médico carballeiro, Manuel Regueiro, natural do Tarambollo, xefe da xunta local de sanidade. O crego intercambiou o seu curato durante dous meses, agardando a que os veciños se calmasen logo regresou a Sofán, permanecendo nesta parroquia ata a súa morte. Creou unha preceptoría coa intención de preparar a alumnos para a súa incorporación ao seminario compostelán. No 25 aniversario da súa morte, os seus fregueses dedicáronlle no lugar de Prearada unha praza na que levantaron unha escultura en granito co seu busto.

Monumento ao párroco Antonio Carracedo Viña

Ao estalar a Guerra Civil, os sindicalistas carballeiros mobilizanse e trasládanse á Coruña para tratar de frear a sublevación, pero ao pouco tempo a garda civil impón a orde e a poboación ,atemorizada, sométese ao novo réxime.

A posguerra foi tempo de miseria, cartillas de racionamento e sobrevivencia. Coa II Guerra Mundial chega a febre do wolframio, demandado tanto por alemanes coma por ingleses. Moita xente do rural vai traballar ás minas más próximas (Barilongo ou Monte Neme), ou saca algúin diñeiro na extracción clandestina deste mineral.

A finais dos anos cincuenta comeza a emigración cara a Europa. Nestas tres parroquias rurais, coma no resto da comarca, foi intensa. Co diñeiro procedente da emigración transfórmase o campo, dándolle unha orientación cara á gandería, renovando as explotacións e introducíndo nova maquinaria. Tamén comeza a incorporación de moita xente ao sector da construcción.

Na década dos setenta comeza a despoboación do campo e a emigración cara ás vilas más próximas ou cara as ciudades, no caso destas tres parroquias faise cara a Carballo ou A Coruña. Berdillo por ser a más próxima a Carballo, foi a que menos poboación perdeu.

Para evitar este continuo despoboamento cumpliría fazer un maior aproveitamento dos recursos económicos que ofrece o medio no que se asenta a poboación, mellorar as comunicacions tanto coa capital municipal coma coas outras vías que levan ás cidades más próximas: A Coruña e Santiago, e dotar de máis servizos ao mundo rural.

Pero tamén cumpliría realizar unha maior vertebración dos núcleos rurais, xa que a súa dispersión dificulta a socialización e acceso aos servizos.

A creación de asociacións nas parroquias de diversos tipos: culturais, veciñais, deportivas, etc. contribúen a este fin. Un exemplo téromo na Asociación Cultural "Arume" de

Centro Social de Berdillo

Berdillo, que desde a súa fundación no ano 1982, ven desenvolvendo un completo e variado programa de actividades que contribúen a mellorar a formación e a socialización dos veciños. Para desenvolver este intenso traballo era preciso novas instalacións. Así os veciños en colaboración co que era daquela párroco, Constantino Campos Pena, propuxérонse levar a cabo este proxecto. Despois de mercar os terreos, en 1989 comezaron as obras, prolongándose durante moitos anos pola falta de recursos económicos. Mais coa participación dos veciños e a colaboración do concello logrouse darlle remate en 2007, sendo inauguradas as instalacións en febreiro do ano seguinte. Actualmente utilizan os locais deste centro social todas as asociacións da parroquia.

Centro Social de Sofán

Na parroquia de Sofán tamén hai outro centro social construído polo concello e inaugurado en xuño de 2008, que cumpre unha función semellante

ROTEIRO POLAS PARROQUIAS DE ARTES, SOFÁN E BERDILLO

PARADA 1: FEIRA DE BERDILLO

A feira de Berdillo víñase celebrando ao pé do camiño real da Coruña cara as terras fisterrás desde moi antigo, chegou a ser a máis importante da antiga provincia da Coruña. Á súa relevancia xa fai alusión o ilustrado José Lucas Labrada no seu libro *Descripción económica del Reino de Galicia* (1804) cando di: "La hay así mismo el cuarto domingo en el lugar

de Verdillo o San Jorge de Artes, a donde se lleva ganado vacuno y caballar, carneros, gallinas, pollos, granos, pan cocido, lino, lienzos del país y paños; y algunas veces se repite de allí a ocho días la misma feria, que entonces llaman Feyron".

Pascual Madoz no seu coñecido *Diccionario* (ca. 1850), cita esta feira cando describe as parroquias de Berdillo e de Artes. Nesta última dímos: "Celebra feria el domingo 4º de cada mes, conocida con el nombre de Verdillo y es de las más concorridas".

Capela de Santa Lucía na Feira de Berdillo

E. Carre Aldao na obra *Geografía del Reino de Galicia* (ca. 1928) tamén a cita ao referirse a cada unha das dúas parroquias. Cando fala da de Berdillo escribe: "Célébrase el cuarto y quinto domingo de cada mes, en el Campo de Verdillo, una concorrida feria que antes se verificaba en la limitrophe parroquia de Artes". Como podemos comprobar nesta última cita, a feira volveu de novo á parroquia de Berdillo. Segundo datos recollidos de persoas maiores desta parroquia, esta coñecida feira chegou a celebrarse en tres lugares. En Campo Rapedo, cerca da bifurcación da pista que baixa cara a Regueira e vai cara a San Miro; no Campo das Seixas, preto do Moucho, en terras que pertencían á familia dos Láncara, que tiña varios lugares nesta parroquia; e no lugar coñecido actualmente como Feira de Berdillo, da parroquia de Artes. Algunxs veciños lémbranse de ir a ela neste último lugar, e manifestaron que ocupaba

un espazo grande. Onde está o transformador era a feira dos cochos; no cruzamento da estrada de Berdillo coa de Ordes, estaba a do gando vacún e a báscula que mercaron os veciños para evitar que a feira se trasladara. Na baixada do monte de santa Lucía estaban os cabalos e as bestas, e saíndo cara a Carballo os postos de calzado e roupa.

Desde o ano 1937 comenzaron os intentos de traslado da feira para Carballo, pola presión dos comerciantes desta vila, co apoio das autoridades locais. Os párrocos de Sofán, Artes e Berdillo, amosaron unha forte oposición a esta iniciativa, xustificando que o lugar onde se viña celebrando era céntrico e ben situado, ademais segundo eles, os días de feira tiña lugar unha concorrida misa de campaña, ao pé da capela de santa Lucía. Estes tamén recibiron o apoio dos párrocos de Ardaña e Rus, e mesmo do arcebispo de Santiago, mais a forza dos comerciantes e autoridades carballesas acabaron impoñéndose. Así en marzo de 1941, consumarase este traslado, pasando Carballo a ter feira, o 2º, 4º e 5º domingo de cada mes.

O espazoso campo no que se celebraba pertencia á familia dos Ozores, fidalgos da casa de Ermeade, despois pasou a mans de Julio Barrigón, o seu apoderado, que o vendeu a particulares.

PARADA 2: PAZO DAS PALLAS

Sitúase esta casa soarega neste lugar da parroquia de san Xurxo de Artes. O edificio que vemos actualmente data do século XVII. Tiña forma rectangular ao que se lle engadiu máis tarde unha parte facendo ángulo. Consta de dúas plantas e muros de pedra. No exterior as paredes foron recebidas e pintadas de branco, quedando ao descubierto a cantería das portas e fiestras, da cornixa e dos esquinais. No tellado a tres augas sobresae unha voluminosa cheimenea de cantería rematada en pináculos con bolas. Na fachada destaca un ostentoso escudo, enmarcado nun frontón curvo que sobresae da cornixa. Nel apreciamos o xadrezado dos Bermúdez, as seis rodelas dos Castro, o brazo armado empuñando un estandarte dos Villardefrancos, a torre dos Pardiñas, o crecente e os catro luceiros dos Luaces e un cuartel difícil de descifrar.

Esta casa foi fundada cara ao ano 1600 polos Pardiñas Villardefrancos e Becerra. Foi dona dela Elena Bermúdez Castro, que casou con Francisco del Villar. Sucedelle o seu fillo Juan del Villar Bermúdez de Castro, que contraeu matrimonio con Antonia Suárez de Figueroa Pardiñas, que viviron en san Estevo de Goiáns. O seu fillo Pedro Villar Bermúdez de Castro, outras veces nomeado Pedro Bermúdez de Castro e Villar, foi un famoso xurista, que naceu na casa das Pallas en 1764 e faleceu na Coruña. Foi Xuíz de Alzadas no Tribunal de Comercio do Real Consulado da cidade herculina e tamén Deputado a Cortes. A súa obra más coñecida foi *"Discurso imparcial o desmostración de los justos límites a que se extienden y reducen los derechos de los hijos naturales y sus descendientes en España"*. Escribiu tamén tratados sobre a mellora da agricultura e do comercio.

Pazo das Pallas

Herdou esta casa a súa filla Natalia Enríquez Bermúdez quen casou co coronel Ladrán de Guevara e Saavedra. Unha filla deste matrimonio casada con José Portal Fradejas, continuou coa propiedade, pasando logo a un fillo seu, e despois a un neto. Cando estaba en estado de abandono foi adquirida polo economista Jaime Vázquez Núñez, que foi quen a rehabilitou e lle deu o aspecto actual, pasando logo aos seus descendentes.

Emparentado con Pedro Bermúdez de Castro e Villar, estaba tamén Plácido Enríquez Bermúdez, médico carballés, casado con Victoria Gundín, falecidos en 1907 e 1912, respectivamente, como se pode ver na lápida que hai á entrada da igrexa de Artes. Deles descendé a familia de farmacéuticos carballeses dos Enríquez.

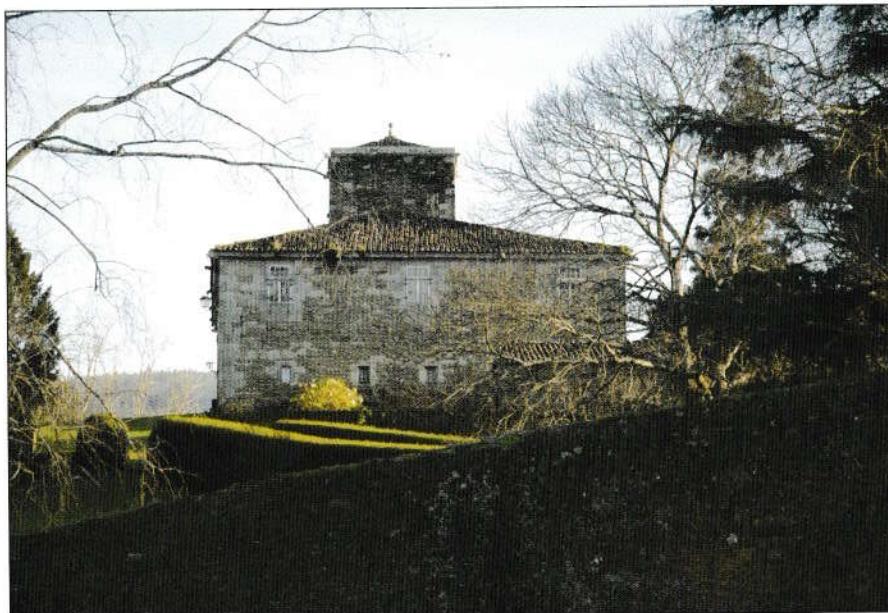
PARADA 3: PAZO DE VILARDEFRANCOS

Esta casa grande, situada no lugar de Vilardefrancos, na parroquia de san Xurxo de Artes, é unha das máis importantes da comarca de Bergantiños e da Costa da Morte. O feito de que estivera habitada polos seus propietarios ata a década dos noventa do pasado século, fixo que a construción se conservara ata os nosos días coa forma que foi adquirindo co paso do tempo.

Sitúase este pazo dentro dunha gran finca cercada por unha alta muralla de cachotería de xisto e coroada por almeas.

Fundou este morgado de Vilardefrancos un fillo de García de Pardiñas, cabaleiro procedente do lugar de Pardiñas (Razo), capitán ao servicio do primeiro conde de Altamira, Rodrigo de Moscoso, quen loitou a favor dos Reis Católicos na guerra contra os mouros. Por este motivo os monarcas permitironlle levantar de novo a torre na súa parroquia natal. Casou este García de Pardiñas coa filla do propio conde, Berenguela Sánchez de Moscoso.

Un fillo deste matrimonio, tamén denominado García de Pardiñas enlaza cunha dama da casa de Vilardefrancos, unindo así os dous apelidos durante moitas xeracións. Este fidalgo por facultade que lle conferiu o rei Carlos V, fundou o morgado de Vilardefrancos, que encabezou o seu fillo Alonso Gómez de Pardiñas Villardefrancos.

Pazo de Vilardefrancos

Estes Pardiñas Villardefrancos emparentan máis tarde cos Figueroa, a través do matrimonio de María Martínez Lamas Villardefrancos con Juan García de Figueroa. O seu fillo, Rodrigo Figueroa e Villardefrancos, será secretario da Audiencia da Coruña.

O persoero máis salientable desta casa será **Fabián Pardiñas Villardefrancos**,

home de vasta cultura humanística. Estudou no Colexio Maior de Fonseca de Santiago e logo en Roma. Foi deán da catedral compostelá e cabaleiro da Orde de Santiago. Pero no eido cultural galego é coñecido sobre todo por presidir as Festas Minervais de 1697, acontecemento que se viña celebrando desde o século XVI, e que a partir de comezos do século seguinte engádesele un certame literario en lingua latina e romance. As deste ano teñen especial interese por ser as únicas nas que se editaron os poemas do concurso. O propio presidente tamén participou nelas cunha composición.

Ao extinguirse a liña dos Pardiñas Villardefrancos, o pazo pasou a poder de Jesús Quiroga e Losada, marqués da Atalaia, quen casou con Mercedes Martínez de Pisón, e logo ao seu fillo José Antonio Quiroga Martínez de Pisón, que habitou a casa ata o seu falecemento no ano 1996. Pouco despois púxose á venda, sendo adquirida polos donos do restaurante coruñés A Penela.

O edificio que vemos actualmente, procede na súa meirande parte do século XVII, agás a torre que é do século anterior. Pois así se describe no expediente de ingreso na Orde de Santiago de Juan Ignacio Pardiñas no ano 1680. Segundo a cal o edificio constaba dunha torre de catro andares, provista de almeas e troneiras, á que se lle engadiu un gran corpo de edificio cunha portada decorada con columnas e un escudo. Máis tarde engadirásele outro corpo máis pola parte sur, adquirindo así o aspecto actual.

Escudo principal de Vilardefrancos

A fachada do edificio presenta un aire renacentista tanto pola forma das fiescas con montante da parte alta, como pola súa portada de arco de medio punto rebaxado e flanqueado por dúas finas columnas rematadas nunha cornixa. Riba desta sitúase o escudo principal, dividido en catro cuarteis e rematado por unha coroa. Nel aparece a torre envolta en silvas dos Pardiñas; o brazo armado empuñando un estandarte, dos Villardefrancos; as cinco follas de figueira dos Figueroa, e a cabeza de lobo, dos Moscoso.

No interior da extensa cerca hai

outras construcións menores como son a casa dos caseiros, tamén con escudo; un hórreo e un pombal. Na parte oeste consérvanse uns fermosos xardíns, con bos exemplares de árbores exóticas e unha fonte. Nesta cara do edificio ábrese unha porta que dá entrada á capela de San Antonio, situada no interior do pazo, fundada no ano 1711 por Andrés Pardiñas Villardefrancos e a súa dona María Antonio Becerra.

Na parte da finca onde está o cruceiro, celébrase a romaría o 13 de xuño, en honra deste santo. Este dia os señores do pazo abrían as portas á veciñanza e participaban na xornada festiva.

Carballo de San Antonio

Preto do pazo atópase o coñecido carballo de San Antonio, un grandioso e centenario exemplar de máis de dous metros de diámetro e unha espaciosa copa, rexistrado no inventario de ábores senlleiras de Galicia.

PARADA 4: INGREXA DE SAN SALVADOR DE SOFÁN

Como xa comentamos anteriormente, o templo parroquial primitivo estivo situado en Guntián, no lugar denominado Agra de Arriba ou Agra do Grixario. No ano 1732, constrúese a nova igrexa, no lugar da Praza. Descoñecemos os motivos polos que se produciu este traslado. Podería deberse a unha mellor situación con respecto aos núcleos principais de poboación da parroquia, ou á cesión duns terreos más apropiados para situar o novo templo. Seguro que

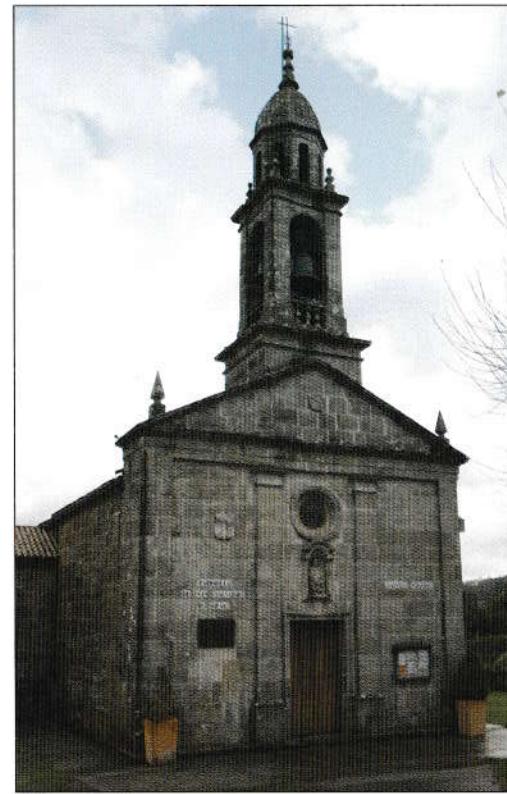
na súa construcción tiveron que ver a familia dos Pardiñas Villardefrancos, ben pola cesión de terreos ou pola súa achega económica. Deducimos isto polos escudos que vemos na fachada e no muro lateral sur. Hai que pensar que esta familia fidalga tiña moitas propiedades en Sofán, parroquia principal con respecto á de Artes, onde eles tiñan a súa casa. O membro desta casa Rodrigo Figueroa e Pardiñas, era dono da capela maior desta igrexa.

O templo tomou a forma actual despois da profunda reforma levada a cabo no ano 1844, cando se lle elevaron os muros en todo o seu perímetro e se constrúe de novo a fachada e a torre campanario.

A construcción que vemos hoxe en día ten planta de cruz latina, áinda que un pouco desfigurada pola prolongación do presbiterio por atoparse a sancristía detrás do altar maior. Esta forma de cruz tomouna cando en 1766 se constrúe a capela das Ánimas, fronte á xa existente do Rosario.

A fachada de inspiracións neoclásicas, destaca sobre o resto da construcción, sobre todo pola súa elevada torre campanario. Divídese en tres panos por catro columnas, que terminan dun frontón triangular.

No pano central sitúanse de abajo arriba, a porta rectangular delimitada por unha moldura, un fornelo que dá acollida ao Salvador, en posición sedente, bendicindo, coa bóla do mundo aos seus pés e enriba, un rosetón circular abucinado. No centro da fachada élavase a torre campanario de dous corpos que se asenta sobre unha base de forma cuadrangular. O primeiro deles está formado por catro machóns unidos por arcos de medio punto, onde se sitúan as campás; e un segundo, formado por un tambor octogonal con aberturas en cada unha das caras, cuberto por unha cúpula.

Igrexa de San Salvador de Sofán

No pano lateral norte, sitúase un escudo coas armas dos Pardiñas Villardefrancos, e más abaixo hai unha placa de bronce dedicada a Antonio Carracedo Viña, quen fora párroco desde 1917 ata 1958. No muro lateral sur vemos un lintel con dous escudos. O da esquerda coas armas dos Lara e Moscoso, e o da dereita coas dos Bermúdez e Castro. Posiblemente estivesen situados na anterior portada da igrexa.

No interior os muros están pintados de branco, deixando á vista o arco de acceso ao presbiterio e os arcos que dan entrada ás capelas laterais.

Retablo das Ánimas

Conserva cinco fermosos e interesantes retablos ben restaurados. Tres barrocos: o maior, presidido pola imaxe gótica do Salvador, o da Virxe do Rosario e o das Ánimas; e dous neoclásicos: Ecce Homo e o da Virxe das Dores.

O maior data da década dos anos corenta do século XVIII, e posiblemente sexa obra dun escultor do ámbito artístico compostelán, con influencias de Simón Rodríguez e Fernando de Casas. As súas imaxes pertencen a épocas que van desde o manierismo tardío ata principios do neoclasicismo. O das Ánimas atribúese a José Gambino ou a un discípulo seu.

PARADA 5: IGREXA DE SAN LOURENZO DE BERDILLO

A antiga igrexa de San Lourenzo de Berdillo estaba situada no lugar onde actualmente se atopa o cemiterio. Deste primitivo templo, sabemos que entre os anos 1725 e 1727

sufriu unha profunda remodelación na que se reedificaron as parades e pónselle unha nova cuberta, e sete anos despois, pavimentaselle todo o chan. En 1799 levántase unha nova fachada e espadana. En 1805 farase outra intervención na espadana, e encíntase e píntase a cantería.

Cara a 1833 constrúese un novo templo no lugar onde está o actual, de planta de cruz latina, con bóveda de canón e cúpula no cruceiro das naves. Esta nova construcción comeza a presentar problemas nos muros por mor do empuxo da bóveda, pola baixa calidade dos materiais utilizados (pedra de tobre) e a falla de estribos. Aos vinte anos foi preciso realizar unha serie de obras para evitar o seu derrubamento. Reconstrúeselle todo un esquinal da fachada e fáiselle arranxos nos muros. Pouco despois sométeselle a varios reconocimentos para ver se reunía as condicións para a práctica do culto. A pesar de que os informes foron favorables, seguía ameazando ruina. En 1900 colócanselle uns estribos para fortalecer os muros e en 1911 realizanse outras obras de reparación. Cara 1917 vese a necesidade de retirar os retablos do interior para evitar a súa destrucción no caso de derrubamento.

Será en 1927 cando se realice o proxecto e orzamento para a construcción dunha nova parroquial, obra que se rematou en 1931, e que realizou Manuel Villaverde, sendo párroco Venancio Ruano.

Igrexa de Berdillo

Cando o templo anterior se pechou ao culto por orde do arcebispo Martín de Herrera e mentres non se levantou un novo, oficiouse misa na capela de San Lourenzo, que viña sendo a vella parroquial que había no actual cemiterio.

A nova igrexa construída constaba dunha única nave, con tribuna de madeira e un longo presbiterio que correspondía ao templo anterior. En 1951 engadiránselle dúas capelas laterais para aumentar o seu espazo interior. O que nun principio era un templo de salón, converteuse así nun de cruz latina.

A última modificación faráselle en 1979, sendo párroco Constantino Campos Pena, que foi cando se lle engadiu o pórtico lateral.

No seu interior conserva tres retablos. O maior de estilo neoclásico, obra de Laureano Cao Cordido, do segundo terzo do século XIX, que preside o patrón san Lourenzo, unha talla da mesma época. E dous laterais, de estilo barroco, da segunda metade do século XVIII: o de San Roque, situado na parte esquerda, e o do Carme na parte dereita.

Altar maior da igrexa de Berdillo

BIBLIOGRAFÍA

- BASCUAS, E.: *Hidronimia y léxico de origen paleoeuropeo en Galicia*, Edicións do Castro, Sada. 2006
- CABEZA QUILLES, F.: *Os nomes de lugar*. Edicións Xerais, 1992. Vigo
- CABEZA QUILLES, F.: *Os nomes da terra*. Editorial Toxosoutos, 2000. Noia
- CABEZA QUILLES, F.: *Toponimia de Galicia*, Editorial Galaxia, 2008, Vigo.
- CARRÉ ALDAO, E.: *Geografía del Reino de Galicia. Provincia de La Coruña, tomo VI. A Coruña*, edición de 1980.
- COROMINAS, J.: *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*, Gredos, Madrid. 1980
- COTELO FELÍPEZ, M.: *O templo parroquial de San Lourenzo de Verdillo*, IX Xornadas de Historia, Santiago de Compostela, 2000. Inédito.
- DAVINÁ SÁINZ, S.: *As parroquias do concello de Carballo no Catastro do Marqués de la Ensenada*. Inédito
- DOMÍNGUEZ PALLAS, D. M.: *O patrimonio relixioso de Carballo*. A.C. Lumeira edicións, 2006.
- DOMÍNGUEZ PALLAS, D. M.: *El retablo mayor de San Salvador de Sofán (Carballo)*, en "Rutas cicloturísticas del románico internacional". Vol. XX, pp.179-187, 2002
- DOMÍNGUEZ PALLAS, D. M.: *José Gambino y el retablo de las Benditas Ánimas del Purgatorio de Sofán*, en "Rutas cicloturísticas del románico internacional". Vol. XXIII, pp. 216-219, 2005.
- FARIÑA JAMARDO, J.: *Os concellos galegos*. Fundación Pedro Barrié de la Maza. 1993
- FERNÁNDEZ CARRERA, X.X.: *Descubre a comarca de Bergantiños*. Ed. Xanijo, A Coruña, 2001.
- FRAGA RODRÍGUEZ, X.M.: *Crónicas de Carballo (I,II e III)*. A. C. Lumieira Edicións. Carballo 1999, 2004 e 2006.
- HOYO, J. del : *Memorias del Arzobispado de Santiago*. Porto Editores, Santiago, 1607
- INSTITUTO GEOGRÁFICO NACIONAL: *Mapa Topográfico Nacional, 1:25000*.
Follas: 44-IV Laracha e 69-II A Silva
- LUCAS LABRADA, J.: *Descripción económica del Reino de Galicia (1804)* Editorial Galaxia, 1971
- MACÍAS VÁZQUEZ, F.: *CALVO DE ANTA, R.: Suelos de la provincia de La Coruña*. Diputación Provincial, 1992.
- MADOZ, P.: *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Madrid, 1945.
- MARTÍNEZ BARBEITO, C.: *Torres, pazos y linajes de la Provincia de La Coruña*. Editorial Everest, 1985.
- NOGUEIRA ESMORÍS, G.: *A comarca de Bergantiños (1887-1996). Estudio demográfico*. Deputación da Coruña, 1998
- PUMAR GÁNDARA, X.: *Bergantiños, pasenñamente*. Inédito, 2000.
- RODRIGUEZ CASAL, A.A.: *Carta arqueológica del Partido Judicial de Carballo de Bergantiños*. Concello de Carballo, 1975.
- SORALUCE BLOND, J.R. e FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, X. (directores): *Arquitectura da Provincia da Coruña: Cabana, Carballo, Coristanco, Laracha, Malpica e Ponteceso*. Deputación da Coruña, 1998.
- WATSON, W. J.: *The celtic place-names of Scotland*. Introduction by Simon Taylor. Birlinn Limited, Edinburgh. 2004

O EQUIPO DO EXCURSIONISTA

- Calzado cómodo e impermeable
 - Chuvasqueiro ou anorak
 - Mochila com:
 - Alimento e bebidas
 - Navalla, abrelatas
 - Mapas
 - Câmara fotográfica
 - Prismáticos
 - Bolsas para os desperdícios
 - e... tiritas.

NOTAS DO EXCURSIONISTA

